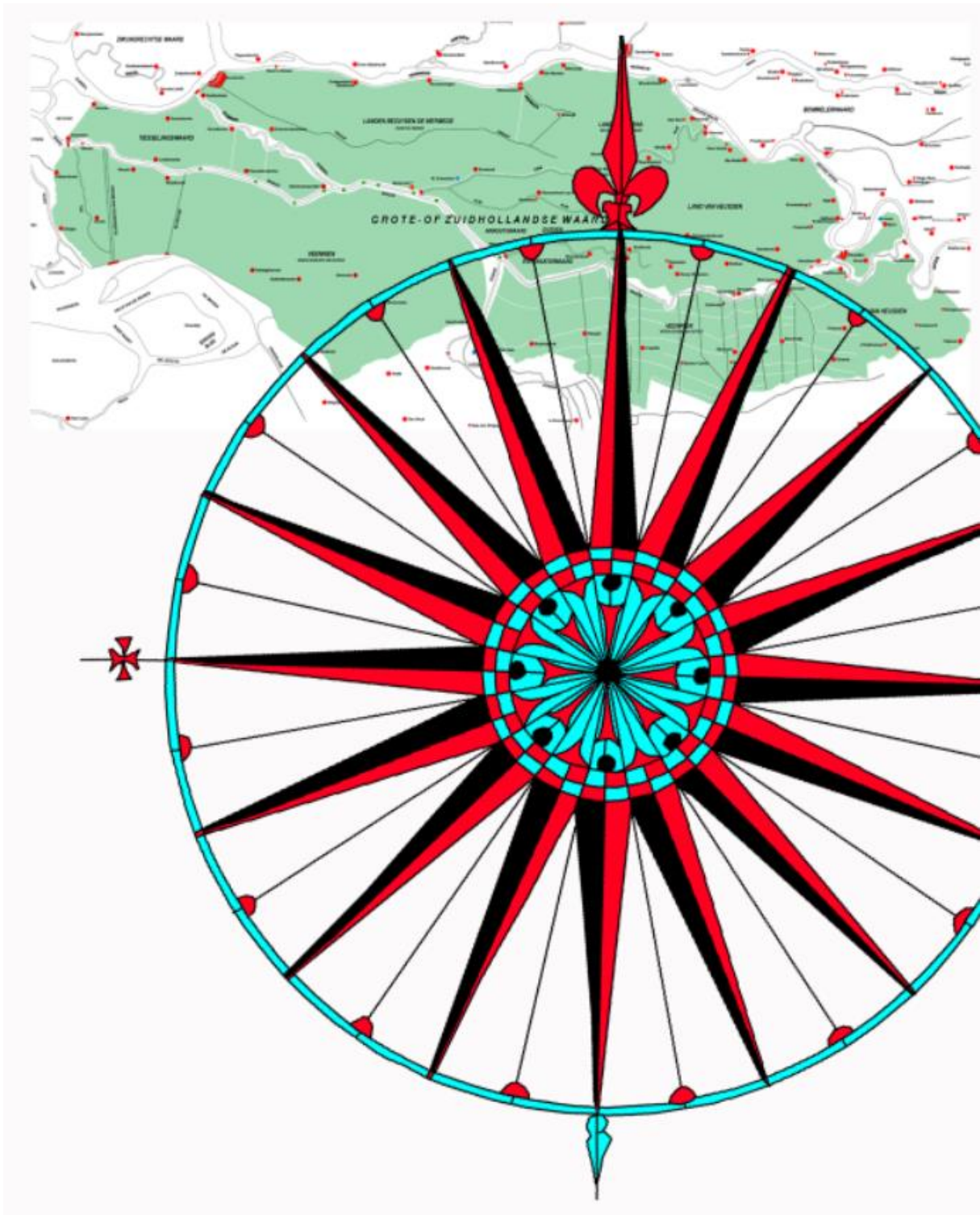

De Grote Waard op de kaart

Aantekeningen bij de kaart van de Grote Waard ca. 1420

Willem Janssen, juli 2021

Contact: depolderkaart@gmail.com

Deze kaart¹ is niet het resultaat van nieuw onderzoek maar een poging om bevindingen en inzichten van de laatste decennia met betrekking tot de Grote Waard in één kaart samen te vatten. Dit artikel is een overzicht van de keuzes die daarbij zijn gemaakt.

¹ Met dank aan Henne van Heeren, Henk 't Jong en Karel Leenders voor hun kritisch commentaar.

1. Verklaring van de naam: Grote Waard

In de 11e en 12e eeuw werden ten zuiden van de Dubbel en de Merwede, tussen Puttershoek en Werkendam, grote gebieden ontgonnen. Zo ontstonden, in dit door rivieren doorsneden landschap, de 'waarden'. Een 'waard' is een ontgonnen gebied dat grotendeels of geheel omsloten wordt door rivieren². Na verloop van tijd was er, bijvoorbeeld, sprake van de Tieselingswaard, Dordste Waard en Woudrichemmerwaard.

Om de ontginningen veilig te stellen tegen overstromingen werden ze, stap voor stap, met kaden en dijken beveiligd. In het derde kwart van de 13e eeuw werden de rivieren die de waarden omringden, afgedamd. Daarna ging het bedijkingsproces door en ontstond in het begin van de 14e eeuw één grote alles omvattende dijkkring. Daarnaast viel ook het gebied ten zuiden van de Maeze³, de zogenaamde Veenzijde (Veenriin) en de latere Langstraat binnen deze dijkkring. Dit door dijken omsloten gebied werd de Grote Waard genoemd (fig. 1).

Als Jan van Heusden in 1273 een verdrag sluit met graaf Floris V over het schouwen van de dijken valt voor het eerst de naam 'Grote Waard'. In de Latijnse tekst is sprake van 'Magna Insula'⁴, hoewel deze naam niet slaat op het gebied van wat nu als Grote Waard wordt gezien, maar wel op de landen 'bezyden de Merwede'. Insula betekent hier niet 'eiland' maar is hier het middeleeuws-Latijnse woord voor 'waard'.

De eerste eigentijdse kaart waarop de Grote Waard wordt weergegeven, is de schetskaart van de loop van de Maas van William Spyny uit 1357⁵. Op deze kaart wordt het gebied tussen Merwede en de Maeze 'magna insula' genoemd.

In het artikel 'Verkeer door de Grote Waard' van Henne van Heeren⁶ wordt een duidelijk beeld geschetst van de infrastructuur van de Grote Waard in de 14^e eeuw.

Andere benamingen voor de Grote Waard zijn Hollandse Waard en Zuid-Hollandse Waard.

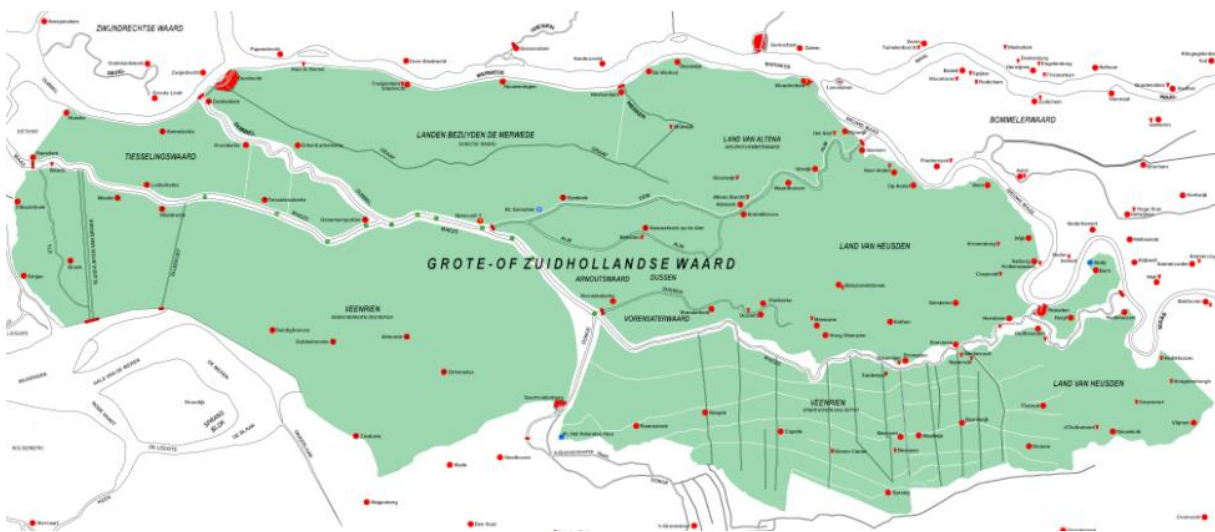

fig. 1: De Grote Waard, ca. 1420

² Van Sterkenburg 1988, p. 1154.

³ WJ: Om verwarring te voorkomen gebruik ik de naam Maeze voor de rivier die loopt van Heusden naar Maasdam. In de literatuur is ook sprake van de Maas, de Oude Maas en het Oude Maasje.

⁴ OHZ III 1256 tot 1278, p. 713. [weblink](#)

⁵ Van der Krogt, 2008, p. 31.

⁶ Van Heeren, 2018b.

2. De ‘Polder de Grote Waard’ en het ‘Hoogheemraadschap de Grote Waard’

In eerste instantie had de naam Grote Waard slechts betrekking op twee grote polders ten zuiden van de Maeze: het gebied ten westen en ten oosten van de Donge, ook wel Veenrien genoemd⁷. In de rekeningen van dijkgraaf Hughe Dukinc⁸ uit 1355/1356 is sprake van ‘de Venen boven den Bergh’ en ‘Venen beneden den Bergh’⁹. Boven en beneden slaan respectievelijk op stroomafwaarts en stroomopwaarts; ‘Bergh’ verwijst naar Geertruidenberg.

Later, toen de dijkring (min of meer) gesloten was, is de naam Grote Waard in gebruik geraakt voor het Hoogheemraadschap, waarbinnen alle polders ten zuiden van de Merwede en de Maeze waren opgenomen¹⁰.

3. Kaart Beekman

De eerste reconstructiekaart van de Grote Waard is die van Nicolaes Diert uit 1566, daarna was het pas Hingman die in 1885 de eerste onderbouwde kaart maakte. Ramaer verbeterde deze kaart en Beekman op zijn beurt voegde ook het een en ander toe. Alle kaarten daarna zijn schatplichtig aan die kaart Beekman.

Ook ik heb de kaart van Beekman, tweede verbeterde druk uit 1938, als uitgangspunt genomen^{11, 12, 13}. Ik heb deze kaart geprojecteerd op de kaartbladen van de Grote Historische Atlas van Nederland¹⁴ en daarin de nieuwe inzichten verwerkt. Hieronder een overzicht van de kaarten die gebruikt zijn.

- Nicolaes Diert¹⁵ (1565);
- Hingman¹⁶ (1885);
- Ramaer¹⁷ (1889);
- Fockema Andrea¹⁸ (1950);
- Stol¹⁹ (1981);
- Renes²⁰ (1985);
- Allewijn²¹ (1989);
- De Bont²² (1993);
- De Korver²³ (1994);
- Alterra²⁴ (2000);
- Leenders²⁵ (2009);
- Stad en het Slib²⁶ (2009);

⁷ Zie paragraaf 19.7: Veenrien, blz. 12.

⁸ De Korver 1994, p. 12/13 kaart; p. 29.

⁹ NA Graven van Holland, 3.01.01, inv.nr 2048.

¹⁰ Nationaal Park de Biesbosch 2019, p. 3.

¹¹ Beekman 1938.

¹² Bij de kaart van Beekman hoort de beschrijving van Van Rheineck Leyssius .

¹³ Van Rheineck Leyssius 1938.

¹⁴ Geudeke 1990.

¹⁵ Diert 1565.

¹⁶ Hingman 1885.

¹⁷ Ramaer 1889.

¹⁸ Fockema Andreae 1950.

¹⁹ Stol 1981, p. 130, 132, 133, 136, 138.

²⁰ Renes 1985 p. 46.

²¹ Allewijn 1989, p. 12/13.

²² De Bont 1993, p. 26/27.

²³ De Korver 1994, p. 11/12

²⁴ De Bont e.a. 2000 bijlage 2.

²⁵ Wikaart 2009, p 66.

²⁶ De Boer 2009, p. 53.

- Jan van den Noort²⁷ (2009);
- Bosatlas²⁸ (2011);
- Henk 't Jong ²⁹ (2017);
- Historische Vereniging Sliedrecht³⁰ (2015);
- Thuredrith³¹ (2018).

4. Voorne-Putten

Aan het begin van de 14^e eeuw werd het oostelijk deel van Putten, de latere Omloop van Puttermoer, afgescheiden van het westelijke deel van Voorne-Putten door de langzaam voortschrijdende doorbraak van het Spui naar de Maas^{32, 33}

Dit komt overeen met de kaart van Beekman en de kaart van Van der Gouw³⁴, hoewel anderen de doorbraak in 1421 dateren³⁵.

Voor wat betreft de bedijkingen van Voorne-Putten ben ik uitgegaan van de kaarten van Teixeira de Mattos³⁶, aangepast aan die van Van der Gouw³⁷.

5. IJsselmonde

Getekend conform de kaart van Beekman.

6. Huidige Hoeksche Waard

Het gebied van de huidige Hoeksche Waard overgenomen zoals getekend door Beekman.

De loop van de kreken waar nodig aangepast aan de loop ervan zoals die nog in het landschap zijn terug te vinden³⁸.

7. Riederwaard

Getekend conform de kaart van Beekman.

In afwijking van Beekman is de Waal bij Heerjansdam wel afgedamd³⁹.

a. Strienemonde

Strienemonde was een poldertje op het gors Spaarkous, waar de (Kromme) Striene uitmondde in de Maas en waar een tol was gevestigd⁴⁰. Hier werd alle scheepvaart die geen gebruik maakte van de Bernisse of de Maasmonden opgevangen⁴¹.

In 1375 was het poldertje ingelopen na een zware stormvloed^{42, 43} en in de jaren na de Sint Elisabethsvloed werd de tol verlaten^{44, 45}.

²⁷ Van den Noort 2009, p. 21.

²⁸ Beukers 2011, p. 172.

²⁹ 't Jong 2017b.

³⁰ Kalkman 2015.

³¹ Dorst, 2018.

³² Freijssen, 2017, p. 35.

³³ Van der Gouw, 1967, p. 34.

³⁴ Van der Gouw, 1977, locatie F019.

³⁵ Don 1992 p. 13.

³⁶ Teixeira de Mattos 1952.

³⁷ Van der Gouw, 1977, locatie F019.

³⁸ Kievit 2006, p. 21.

³⁹ Schuurman 1995, p. 2, 15.

⁴⁰ De Groot 1996, p. 54.

⁴¹ Smits 1995, dl 2, p. XXI.

⁴² Buisman 1996, p. 265.

⁴³ Gottschalk, 1971 p. 435.

⁴⁴ Nobel 2012, p.23.

⁴⁵ De Groot 1996, p. 55.

RD coördinaten voor het tol Strienemonde: 88760 422498⁴⁶

b. Munnikenland

Munnikenland⁴⁷ werd bedijkt in 1411⁴⁸. Enige jaren na de bedijking ging de polder bij de Sint Elisabethsvloed alweer verloren⁴⁹.

c. Riethure

Bedijkt in 1397⁵⁰.

d. Nieuw Strien

In 1357 werd tegen de waarddijk aan ten zuiden van Maasdam het Heer Hugeland bedijkt. Wat later brak deze polder in en werd deze herdijkt onder de naam Nieuw Strien (Nieuw Strijen)^{51, 52}. Later kreeg deze polder de naam Sint Anthonypolder⁵³.

e. Oud Strien / Rietgors

In de hoek Munnikenland, Nieuw Strien en de waarddijk van Strijen ontstond een 'dode hoek' waar zich een gors ontwikkelde. Dit gors werd Oud Strien genoemd maar kreeg later de naam Rietgors omdat het riet dat daar groeide voor commerciële doeleinden werd gebruikt⁵⁴.

8. Noordelijke oever van de Merwede: Alblasserwaard / Tielerswaard

De Bont stelt dat de Merwede 'de meest constante factor is in een verder nogal veranderend landschap'⁵⁵ en nauwelijks is aangetast door de Sint-Elisabethsvloed⁵⁶. De projectie van de kaart van Beekman op de kaartbladen van de Grote Historische Atlas van Nederland, laat zien dat ook Beekman hiervan is uitgegaan. Dit geldt ook voor de rivieren de Alblas, Giesen en Linge.

9. Bommelerwaard

Getekend conform Beekman.

10. Ten oosten van Heusden

Beekman heeft het zuidoostelijke deel van de Grote Waard, oostelijk van Heusden, niet in zijn kaart opgenomen. De grens van de Grote Waard wordt hier gevormd door de in 1273 aangelegde zijdevende tussen Vlijmen en Hedikhuizen⁵⁷. Dit komt overeen met een projectie van de kaart van Leenders⁵⁸ op de kaart van de Grote Historische Atlas.

⁴⁶ RD coördinaten: Rijksdriehoekmeting: coördinaten zijn in te voeren op website:

<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>. Na invoering wordt locatie op een kaart zichtbaar.

⁴⁷ WJ: Munnikenland is als polder niet aangegeven op de kaart van Beekman.

⁴⁸ Leenders 1996, p. 365.

⁴⁹ Allewijn 1989, p. 64.

⁵⁰ Hingman 1885, p. 33 / Tresling 1936, p. 23.

⁵¹ Leenders 1996, p. 365; Leenders 2015, p. 4.

⁵² De Groot 1996, p. 51.

⁵³ De Groot 1999, p. 8.

⁵⁴ Ibidem p. 4.

⁵⁵ De Bont 2006, p. 49.

⁵⁶ WJ: Dat constante is natuurlijk betrekkelijk. Er hebben zich in de loop der jaren veel veranderingen voorgedaan ten gevolge van rivieroverstromingen maar grosso modo volgt de huidige dijk nog steeds het tracé van 1420.

⁵⁷ Stol 1981, p. 139.

⁵⁸ Leenders 2009 b en a, p. 34, p. 66.

11. Ten zuiden van de Grote Waard

Op de kaart van Beekman is ten zuiden van de Grote Waard weinig aangegeven. Met name in het oostelijke deel. Dit komt overeen met het nazoeken van de bewoning: er zijn weinig dorpen, kastelen e.d. in dit gebied die gedateerd kunnen worden vóór 1420⁵⁹.

12. Bedijkingen Zevenbergen - Zwaluwe – Geertruidenberg

Gebaseerd op de kaart van Renes⁶⁰, de kaartjes van Leenders^{61, 62} en correspondentie met Leenders⁶³.

13. Slikken voor de Waarddijk tussen Broek en Lage Zwaluwe

In de loop van de 14^e eeuw breidde het Haringvliet zich steeds verder naar het oosten uit en ontstond het Wijveken dat bij Broek de dijk van de Grote Waard raakte. Het Wijveken boog af bij het Wildeland en krulde zich via de Meeren om het eiland van Moerdijk^{64, 65, 66}. In zijn artikel over de sluizen bij Broek laat Leenders een kaart zien waarop deze situatie is weergegeven⁶⁷. Binnen Moerdijk was in het zuidoostelijk deel sinds 1410 een kleine bedijking, het Sprangblok^{68, 69}.

14. Slikkengebied voor Niervaart, Zevenbergen

Gebaseerd op kaart van Beekman.

De loop van de Mark en situatie bij Niervaart gebaseerd op een kaartje in een publicatie van o.a. Herben⁷⁰.

15. Goeree-Overflakkee

Gebaseerd op de kaart Goeree-Overflakkee 1415 van Teixeira de Mattos⁷¹.

16. Schorren en slikken in de latere Hoeksche Waard

Conform Beekman.

17. De dijken van de Grote Waard

De ligging van de dijken van de Grote Waard is ontleend aan de kaart van Beekman die schatplichtig is aan het werk van Hingman⁷². De kaart van Hingman is weer grotendeels gebaseerd op 16^e eeuwse bronnen⁷³ en 'met eenigen grond van zekerheid' getekend. De bevindingen van Hingman zijn tot nu toe nauwelijks aangevochten⁷⁴.

⁵⁹ WJ: Een uitgebreid literatuuronderzoek zou ongetwijfeld meer licht werpen op hoe dit gebied er in 1420 uitzag.

⁶⁰ Renes 1985, p. 46.

⁶¹ Leenders 1982, p. 154, 155 en 156.

⁶² Leenders 2020, p. 38.

⁶³ Correspondentie K. Leenders - W. Janssen, d.d. 18-08-2020: Dijkschouw.

⁶⁴ Vriend 1961, p. 150.

⁶⁵ Correspondentie K. Leenders - W. Janssen, d.d. 18-08-2020: Waterschouw.

⁶⁶ Leenders 2019, p. 9.

⁶⁷ Leenders 2020, p. 38.

⁶⁸ Correspondentie K. Leenders - W. Janssen, d.d. 18-08-2020.

⁶⁹ Leenders 2020, p. 38.

⁷⁰ Herben 1995, p. 38.

⁷¹ Teixeira de Mattos 1941.

⁷² Hingman 1885.

⁷³ Ibidem p. 40.

⁷⁴ Renting 2007, p. 32.

17.1. Dijkvak Puttershoek – Dordrecht

Hingman⁷⁵: Van Puttershoek (Hoecke) liep de dijk naar Dordrecht. Op de kaart die hij tekent⁷⁶, volgt die dijk het tracé van de tegenwoordige polders. Zie ook Beekman⁷⁷.

17.2. Dijkvak Dordrecht – Woudrichem

Als de Alm en de Maeze bij Heusden zijn afgedamd neemt de wateraanvoer via de Merwede toe en wordt het noodzakelijk de rivier met dijken te beteugelen⁷⁸; hiertoe worden de voordijken van de verschillende ontginningen met elkaar verbonden. De eerste vermelding van de dijk is van 1285⁷⁹. In de loop van de eeuwen is de loop van de Merwede nauwelijks veranderd en de tegenwoordige dijk op de zuidelijke oever (de noordelijke dijk van de Grote Waard) ligt zo goed als op dezelfde plaats als in 1421^{80,81}. Ondanks dat is aan de dijk, gezien de vele wielen en inlagen, te zien dat er heel wat veranderd moet zijn. Het is echter nauwelijks mogelijk om dat goed met jaartallen te onderbouwen. De dijk Sleeuwijk – Woudrichem wijkt af van de huidige dijk omdat de dijk daar na 1421 zeker is teruggelegd⁸².

17.3. Dijkvak Woudrichem – Heusden

Braams geeft op een kaart in zijn artikel over het land van Heusden en Altena⁸³ de oostelijke waardedijk aan rond 1200. Dit is na het ontstaan van de Nieuwe Maas die van Heusden naar Woudrichem liep⁸⁴. Ik neem aan dat deze dijk zich in de loop der eeuwen nauwelijks heeft gewijzigd.

17.4. Dijkvak Heusden – Vlijmen

Dit dijkvak bestaat uit twee delen; het gedeelte van Heusden tot kasteel Hedikhuizen en de zijdwende van kasteel Hedikhuizen tot iets ten noordoosten van Vlijmen.

Het dijkvak Heusden – kasteel Hedikhuizen is aangegeven op een kaart van Hoppenbrouwers⁸⁵. De zijdwende is aangelegd rond 1273⁸⁶; de exacte ligging is te zien op een kaart van De Bont⁸⁷.

17.5. Dijkvak Vlijmen – Raamsdonk

In zijn boek ‘... Al het merkwaardige in bonte afwisseling...’ geeft De Bont⁸⁸ het verloop van de zuidelijke grens van de Grote Waard duidelijk aan op twee kaartjes⁸⁹. De grens werd gevormd door de achterkaden van de aansluitende ontginningen of sloot aan bij hogere zandgronden.

⁷⁵ Hingman 1885, p. 32.

⁷⁶ Ibidem: als bijlage opgenomen bij de publicatie.

⁷⁷ Beekman 1920, p. 91.

⁷⁸ Van Heeren 2017b, p. 285.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ De Bont 2006, p. 49.

⁸¹ Renting 2007, p. 32.

⁸² Leenders 2021.

⁸³ Braams 1990, p. 39.

⁸⁴ Stol 1981, p. 138.

⁸⁵ Hoppenbrouwers 1992, p. 56.

⁸⁶ Henderikx, 2001a, p. 197.

⁸⁷ De Bont 1993, p. 34.

⁸⁸ De Bont 1993, p. 34.

⁸⁹ Ibidem, pp 26/27 en p. 34.

17.6. Dijkvak Raamsdonk – Geertruidenberg

Wijkt af van Beekman⁹⁰. Bij Geertruidenberg heeft heel lang een ‘lek’ gezeten in de dijk van de Grote Waard omdat de Donge daar niet was afgedamd. Het heeft lang geduurd voordat dit lek werd gesloten, mogelijk pas in de loop van de 14e eeuw^{91, 92}.

Het tracé is gebaseerd op de ‘moderne’ kaart van Leenders⁹³ geprojecteerd op Google Maps en de Topografische kaart⁹⁴.

De Bont zegt overigens dat het niet duidelijk is of de dijk hier de Donge kruiste en of de Donge ooit afgedamd is geweest⁹⁵.

17.7. Dijkvak Geertruidenberg - Hooge Zwaluwe

Gebaseerd op een kaartje van Leenders⁹⁶.

Vanuit Geertruidenberg liep de dijk via de Venestraat de stad uit richting Zwaluwe over de stadsgracht (Stadsweg) dwars door de Schans⁹⁷, nu verdwenen in de wijk Geertruidenberg West. Buiten de stad liep de dijk een klein stukje via de Standhazendijk, maar waar deze afbuigt naar het noorden ging hij via de Peuzelaar linksaf. Aan de overkant van de Amertak vervolgde de dijk zich in de Bergseweg (voorheen de Hoogen Weg⁹⁸) richting Made waar deze overgaat in de Bergse Straat. In de polder De Vierendelen zijn we het spoor even bijster. De dijk moet deze polder gekruist hebben om een vervolg te vinden in de Helkantse Dijk.

Bij Helkant buigt de dijk in een haakse hoek naar het noorden om via de Kerkdijk in Hooge Zwaluwe aan te komen. Vanuit Hooge Zwaluwe ging de dijk verder als Horenhilse Dijk, Gaete en Loonsedijk naar Lage Zwaluwe. In Zwaluwe heet de dijk Dorpsstraat / Kerkstraat / Nieuwlandsedijk tot aan de Biesboschweg⁹⁹.

17.8. Dijkvak Lage Zwaluwe – Willemsdorp

Hier kruiste de dijk het latere Hollandsdiep en is het juiste verloop niet traceerbaar, wat is terug te zien in de lange, rechte lijnen op de kaart. In werkelijkheid zal de dijk een grilliger verloop hebben gehad.

Ik volg hier de kaart van Leenders in zijn artikel ‘Twintig kilometer dijk en zeven sluizen gezocht’¹⁰⁰. In dit artikel gaat hij, wat dit traject betreft, uit van drie vaste punten: het einde van de dijk Hooge Zwaluwe – Lage Zwaluwe op het kruispunt Nieuwlandse Dijk / Biesboschweg; het bolbaken Kahil¹⁰¹ en de Oudendijkse Polder aan de overkant van het Hollandsdiep bij Willemsdorp. De dijk moet in ieder geval deze punten gepasseerd zijn.

17.9. Dijkvak Willemsdorp - Strijen

Dit dijkvak heeft gelopen vanaf de Oudendijkse Polder¹⁰² via het latere eilandje Gelee¹⁰³ en de Broekse sluizen naar Strijen.

⁹⁰ Beekman 1938.

⁹¹ Thijssen 1990b, p. 19.

⁹² Van Heeren 2017b, p. 286.

⁹³ Leenders 2009b, p. 34.

⁹⁴ Stam 2006, pp.584, 585.

⁹⁵ De Bont 2006, p. 51.

⁹⁶ Leenders 2009b, p. 34.

⁹⁷ Topotijdrijs, zoekterm Geertuidenberg, kaart 1850.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ WJ: De beschrijving zien we terug op het eerder genoemde kaartje van Leenders en sluit aan bij zijn beschrijving van het traject in van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. De beschrijving en het kaartje wijken enigszins af bij Made. Het kaartje volgt daar de Bergse Straat terwijl de beschrijving de Witteweg volgt.

¹⁰⁰ Leenders 2020, p. 21.

¹⁰¹ NA, 4.VTH 1896B.

¹⁰² Renting 2007, p 32.

¹⁰³ GPS coördinaten XY: 51.73298, 4.61455 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

Ook hier baseer ik mij op het artikel van Leenders¹⁰⁴. Hij toont in dit artikel aan waar Gelee gelegen moet hebben, wat de meest aannemelijke locatie is van de Broekse sluizen en hij reconstrueert vervolgens de Waarddijk van de sluizen naar het centrum van Strijen.

Wat betreft de Broekse sluizen geeft Leenders twee mogelijke locaties. Een ten zuiden van de Kooilandsedijk¹⁰⁵ (Broek oost) en een bij de Strijense haven¹⁰⁶ (Broek west). Dit alles in de nabijheid van de Steenplaats die vaak genoemd wordt als de plek waar de sluizen gelegen zouden hebben. Op de door mij getekende kaart ben ik uitgegaan van de locatie oost omdat deze precies in het verlengde licht van het in 1994 gevonden kanaal dat mogelijk is terug te voeren op de Sluisvlieten van Broek (zie 18.5).

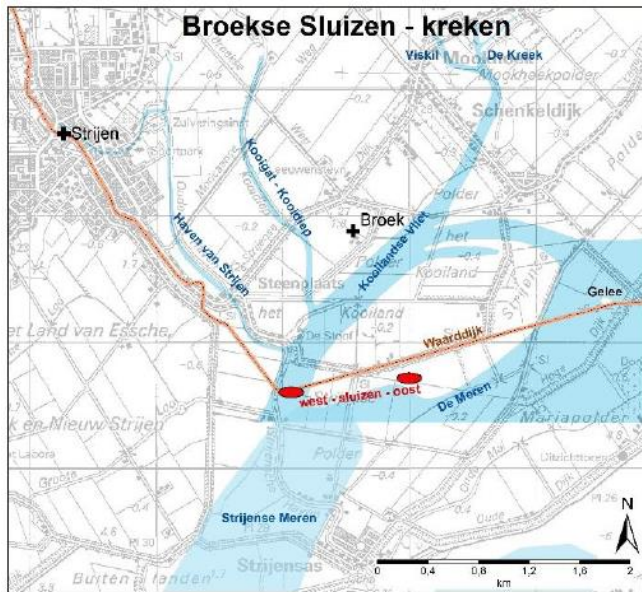

fig. 2 Twee mogelijke locaties van de Broekse Sluizen / kaart K. Leenders

17.10. Dijkvak Strijen - Puttershoek

Hier liep het tracé grotendeels over nog bestaande dijken waarvan aangenomen wordt dat dat (min of meer) gelijk is aan het tracé zoals dat erbij lag aan de vooravond van de Elisabethsvloed.

Leenders¹⁰⁷ toont aan dat de dijk tussen Broek en het centrum van Strijen toch iets afwijkt van dat wat tot nu werd gedacht.

Van Strijen naar Puttershoek loopt de dijk: Molenstraat, Kerkstraat, over het kerkhof, dwars door een later ontstaan wiel (onderdeel van de Keen), het Buitenseinde, over het terrein van verzorgingstehuis Zorgwaard, nogmaals door een wiel om daar over te gaan in de Keizersdijk (door Cillaarshoek) om via de Gatsedijk in Maasdam uit te komen. De dam in Maasdam liep in eerste instantie vanaf de Korenmolen dwars door de tegenwoordige Binnenmaas naar een aansluiting met de Hoeksedijk. Dat de kom die op de kaart te zien is, een wiel zou zijn dat mogelijk ontstaan is in 1421¹⁰⁸ lijkt mij onaannemelijk¹⁰⁹ (zie ook 20.8, voetnoot 270)

¹⁰⁴ Leenders 2020.

¹⁰⁵ GPS coördinaten XY: 51.72643, 4.57753 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

¹⁰⁶ GPS coördinaten XY: 51.72751, 4.59112 (<https://www.gpscoordinaten.nl/converteer-gps-coordinaten.php>)

¹⁰⁷ Leenders 2020, p. 4.

¹⁰⁸ Kerkhoven 2015, p. 12.

¹⁰⁹ WJ: Dat het wiel ontstaan is in 1421 is niet logisch (Kerkhoven 2015, p. 12). Je verwacht het wiel 'achter' de doorbraak; logischer is het als de dam in eerste instantie gelegd is in het verlengde van de dijk zoals beschreven. In 1374 is de Grote Waard getroffen door ernstige overstromingen (Buisman 1996, p. 253) en mogelijk is toen de dam vernield en het wiel ontstaan. Daarna zal men de sluizen verlegd hebben en zijn deze achter het wiel opnieuw opgebouwd. Dat de sluizen na 1421 zijn verlegd is minder aannemelijk omdat de Maeze was weggevaagd en een doorvaart bij Maasdam zijn betekenis had verloren.

In Puttershoek gaat de Hoeksedijk over in het Schoteneind waar deze rechtsaf boog om via het Simonsdijkje door te gaan richting Dordrecht.

17.11. De nieuwe westelijke dijk van 1410: Broek - Zevenbergen

In 1374¹¹⁰, 1376^{111, 112} en 1393¹¹³ brak de dijk bij Broek. Duidelijk was dat dit in de loop van de 14^e eeuw het zwakke punt was geworden in de westelijke dijk van de Grote Waard. Er werden daarom plannen gemaakt om een nieuwe dijk te leggen tussen Broek en Zevenbergen^{114, 115}.

De aanleg van de dijk is in 1410 begonnen, kwam in 1413 gereed, maar verloor zijn defensieve functie toen hij doorgraven werd om uitwatering van de Broekse sluizen mogelijk te maken¹¹⁶. In 1421 was, dat wat nog restte van de dijk niet in staat om de ramp af te wenden.

17.12. Kades en dijken oostelijk van Geertruidenberg

De Bont heeft oostelijk van Geertruidenberg, de latere Langstraat, een groot aantal achterkaden gelokaliseerd¹¹⁷. De kades zijn opgeworpen aan de achterzijde van de ontginningen die zich na 1000 langzaam zuidwaarts vanaf de Maeze uitbreidden; zie ook 18.12.

18. Water binnen de ringdijk

De Grote Waard ontstond door verschillende kleinere waarden met elkaar te verbinden door de tussenliggende rivieren af te dammen en zo de dijken te verenigen tot één grote dijkkring.

In deze paragraaf worden de rivieren binnen de Waard beschreven.

18.1. De Maeze

Op de kaarten van Berendsen en Stouthammer is het tracé van de Maeze globaal te volgen¹¹⁸. De Maeze liep dwars door de Waard van Heusden naar Maasdam. Hoe deze precies gelopen heeft, is lang onderwerp van discussie geweest, zeker wat betreft het gedeelte Geertruidenberg – Maasdam. Maar de laatste jaren is hierover meer duidelijkheid gekomen doordat Blaas & Rietveld o.a. de locatie van de bolbakens, die in de 17e en 18e eeuw zijn geplaatst om het oude tracé van de Maas te markeren, met redelijke zekerheid hebben vastgesteld¹¹⁹.

De bolbakens zijn terug te vinden op diverse kaarten, onder andere op die van Cornelis Sluijter uit 1560¹²⁰ en in de 'memorie voordien landmeeter' die bij deze kaart hoort¹²¹. Blaas en Rietveld hebben de gegevens van deze kaarten, en die uit de daarbij horende stukken, 'nagerekend', en komen zo tot een vrij exacte plaatsbepaling van de bolbakens en daarmee tot een reconstructie van de loop van de Maeze tussen de mond van de Donge en Wioldrecht¹²². De metingen die zij weergeven, zijn omgezet naar coördinaten die het mogelijk maken de locatie van de elf bolbakens exact terug te vinden op de kaart. Hieronder de coördinaten en een weblink naar de exacte locatie op de tegenwoordige kaart.

¹¹⁰ Gottschalk 1971, p. 410.

¹¹¹ Buisman 1996, p. 270.

¹¹² Gottschalk 1971, p. 447.

¹¹³ Buisman 1996, p. 315.

¹¹⁴ Van der Ham 2003, p. 30/31.

¹¹⁵ Beekman 1923, p.84.

¹¹⁶ Leenders 2020, p. 39.

¹¹⁷ De Bont 1993, p.26/27; De Bont 2009, p. 50 afb. 5; p. 53 afb. 9.

¹¹⁸ Berendsen 2001, addendum 2, 500 jr. BP.

¹¹⁹ Blaas & Rietveld 2017.

¹²⁰ NA 4.VTH 1895A.

¹²¹ Blaas & Rietveld 2017, p. 133.

¹²² Ibidem p. 14.

Coördinaten die horen bij de kaart van Cornelis Sluijter uit 1560			
BOLBAKEN	RD-coördinaten ¹²³	WGS 84 ¹²⁴	WEBLINK
1	120075 416162	5173309 488163	Weblink bolbaken 1
2	117505 418305	5175219 484420	Weblink bolbaken 2
3	116635 419055	5175887 483152	Weblink bolbaken 3
4	115175 419510	5176286 481032	Weblink bolbaken 4
5	113730 419910	5176635 478934	Weblink bolbaken 5
6	112905 420005	5176714 477738	Weblink bolbaken 6
7	111915 419715	5176446 476307	Weblink bolbaken 7
8	110825 419610	5176343 474730	Weblink bolbaken 8
9	109785 419355	5176106 473227	Weblink bolbaken 9
10	107350 420150	5176800 469689	Weblink bolbaken 10
11	104450 420805	5177363 465478	Weblink bolbaken 11

fig. 3 De locatie van de bolbakens van Cormelis Sluijter

fig. 4 De bolbakens op de kaart van Sluijter uit 1560 (rood)

¹²³ RD-coördinaten: rijkdriehoekcoördinaten

¹²⁴ WGS 84: World Geodetic System 1984 (coördinatenreferentiesysteem voor de aarde dat in de landmeetkunde wordt gebruikt)

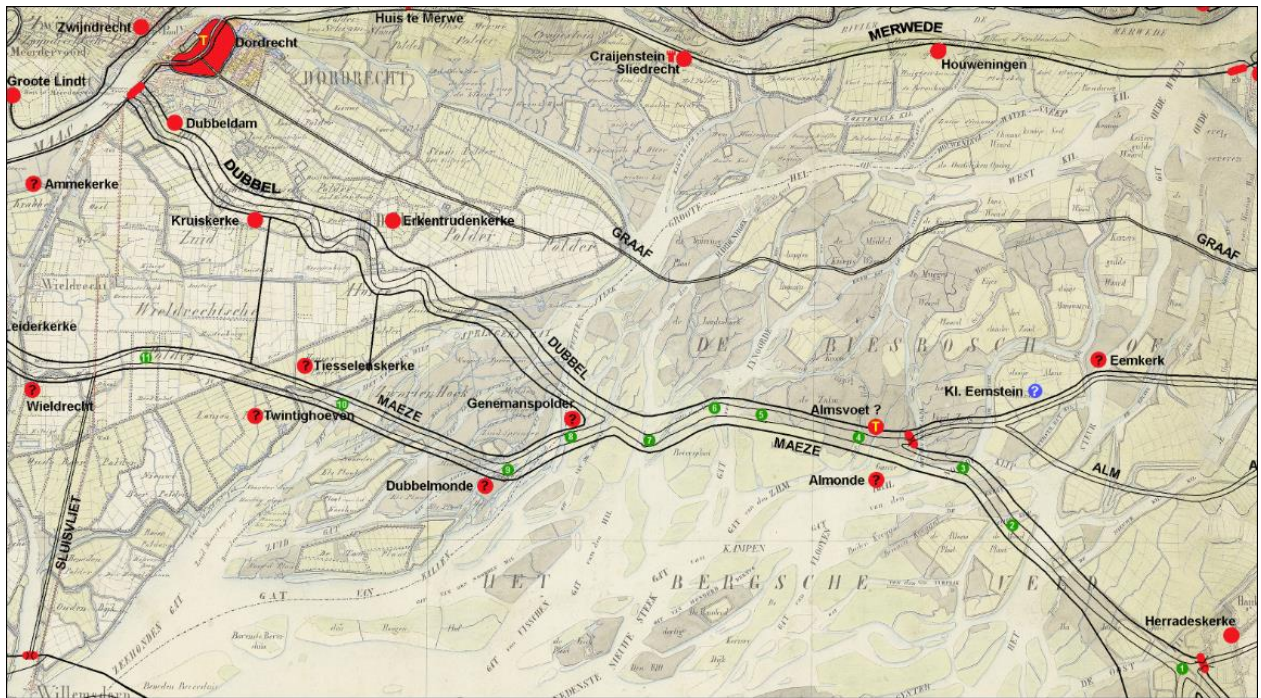

fig. 5 Locatie van de 11 bolbakens van Sluijter op kaart van de Grote Historische Atlas van Nederland, ca. 1850 (groen)

fig. 6 De bolbakens van Sluijter geprojecteerd op situatie 2020¹²⁵.

¹²⁵ Topotijdreis 2020.

De loop van de Maeze van Heusden tot boven Geertruidenberg (Heraartswaarde) is gebaseerd op de kaart van De Bont¹²⁶.

fig. 7: De loop van de Maeze op de kaart van De Bont is in blauw gemarkeerd.

Wat betreft de loop van de Maeze van Heraartswaarde tot de Maasdam, heb ik het tracé van RAAP¹²⁷ aangehouden; wel heb ik de Maeze enigszins aangepast aan de positie van de bolbaken.

In de literatuur wordt de Maeze ook wel het 'Oude Maasje' genoemd omdat na de afdamming het debiet van de rivier snel afnam¹²⁸. Zie ook Teixeira de Mattos¹²⁹.

18.2. Dubbel

De Dubbel is een zijtak van de Maeze die zich bij het tegenwoordige Gat van den Hardenhoek afsplitste¹³⁰. Over de Dubbel is veel onduidelijkheid¹³¹. Vooralnog houd ik het erop dat:

- de Dubbel een 'enkele' rivier was en dat de Thuredrith als afsplitsing van de Dubbel niet heeft bestaan of geen rol van betekenis heeft gespeeld^{132, 133};
- de historici het niet met elkaar eens zijn (De Bont¹³⁴, Leenders¹³⁵, 't Jong¹³⁶).

Volgens een ongedateerd kaart, met gegevens uit 1609, in het Nationaal Archief¹³⁷ splitste de Dubbel zich af van de Maas ter hoogte van het 10^e bolbaken¹³⁸. In het proces-verbaal van de zoektocht naar de oude loop van de Maeze uit 1560 wordt dit niet genoemd¹³⁹.

In de loop van de 14^e eeuw is de Dubbel ernstig verland en nam de betekenis voor de scheepvaart af¹⁴⁰.

De Dubbel mondde bij Dordrecht uit in de Merwede westelijk van de Spoorbrug in het verlengde van de Weeskinderendijk¹⁴¹.

18.3. Wiele

De Wiele wordt aangegeven op de kaart van Beekman¹⁴² en op de kaart in de Bosatlas van de Nederlandse geschiedenis¹⁴³. Op de kaart In de Bosatlas mondt de Wiele uit bij de Broekse sluizen

¹²⁶ De Bont 1993, pp. 26/27.

¹²⁷ De Boer 2009, p. 53.

¹²⁸ Renting 2007, p. 22.

¹²⁹ Teixeira de Mattos 1936, p. 149.

¹³⁰ Van Heeren 2017a, p. 94.

¹³¹ Duinen 2007, p. 149.

¹³² Dorst 2018, p. 22.

¹³³ Van Heeren 2017a, p. 94.

¹³⁴ De Bont 2006, p. 50.

¹³⁵ Leenders 2009b, p. 38.

¹³⁶ 't Jong 2020, p. 70.

¹³⁷ NA 4.VTH 1911.

¹³⁸ Renting 2007, p. 26.

¹³⁹ Blaas & Rietveld p. 145 (NA 1.08.11).

¹⁴⁰ Van Heeren 2019, p. 16.

¹⁴¹ Dorst & de Boer 2011, kaartje p. 8.

¹⁴² Beekman 1938.

¹⁴³ Beukers 2011, p. 172.

wat mij niet lijkt te kloppen. De Wiele mondde uit in de Mere/Wijveken, rechts van de Broekse sluisen met een eigen sluis¹⁴⁴.

De kaart van Beekman schetst de situatie ca. 1300. De riviertjes die daarop staan in het westelijk deel van de Grote Waard zullen later hun betekenis grotendeels hebben verloren of totaal zijn verland.

Waarom zou het anders nodig zijn geweest om afwateringskanalen te graven?¹⁴⁵

Leenders denkt dat Beekman de Wiele daar vermoedde om de 'drecht' van Wieldrecht te verklaren¹⁴⁶. Ik neem de Wiele daarom niet over op de kaart.

18.4. Yle

In zijn toelichting op de kaart schrijft Rheineck Leysius¹⁴⁷ dat er een 'watertje liep van den Broekdijk tot naar het Weedsche Sluisje bij Maasdam', de Yle (of Ylode). Ook De Groot noemt de Yle¹⁴⁸

Leenders¹⁴⁹ ziet op de AHN-hoogtekaart de contouren van een riviertje dat loopt van de Maeze vlakbij Maasdam naar het huidige Klein Kooidiep. Mogelijk is dit de Yle.

In eerste instantie zorgde de Yle voor de wateraanvoer naar Broek. Toen deze afwatering verslechterde, werden de Sluisvlieten van Broek aangelegd¹⁵⁰. Bij het graven hiervan zal men mogelijk de linker sluisvliet hebben laten overlopen in de Yle.

18.5. Sluisvlieten van Broek

In de jaren zeventig van de 14^e eeuw verslechterde de afwatering van de Grote Waard. Om deze te verbeteren groef men twee kanalen van de waarddijk bij Broek naar de Maeze, en een iets verder oostelijk^{151, 152}.

Symon Cornelisz getuigde in 1536 met betrekking tot een onderzoek over de kerk van Cylaarshoek. In het proces-verbaal worden ook de Sluisvlieten van Broek¹⁵³ genoemd en zegt hij dat zijn vader hem vertelde 'dat in den dyck, lopende van den brouc nae de glee toe, wel veertien sluysen laegen, daar die de binnenlanden uytwaerden, ende weet hy getuyge noch die plaets wel te vinden, die als noch de sluysen genoemd worden, ende aen die zuytwestzyde van daen leggen noch die vlieten, alsoe genoemd, waerdeur twater uytet lant nae die sluysen plach toe te lopen'.¹⁵⁴ Ook Fockema Andreae en de Groot geven aan dat de Vlieten bij de sluisen van Broek uitwaterden^{155, 156}.

De exacte locatie van deze Vlieten is onzeker lang onzeker geweest maar een onderzoek uit 1994 lijkt duidelijkheid te geven. In dat jaar werden door straaljagers van de Koninklijke Luchtmacht op verzoek van de Stichting Archeologie Hoeksche Waard, infrarood foto's gemaakt van het oostelijk deel van de Hoeksche Waard¹⁵⁷. Op de foto's is o.a. een structuur te zien van ca 60 meter breed die kaarsrecht van 's-Gravendeel richting Strijensas loopt en ongeveer anderhalve kilometer lang is. Gezien andere vondsten in dit gebied denkt men dat het mogelijk gaat om een verbindingskaneel tussen de Striene en de Maeze uit de Romeinse tijd¹⁵⁸. Later onderzoek, in het kader van de aanleg

¹⁴⁴ Fockema Andreae, 1950 p. 39.

¹⁴⁵ Ibidem, p.39.

¹⁴⁶ Correspondentie met Leenders, 03-02-2021.

¹⁴⁷ Van Rheineck Leysius 1938, p. 30.

¹⁴⁸ De Groot 1996, p. 61.

¹⁴⁹ Leenders 2020, p. 22.

¹⁵⁰ Fockema Andreae 1950, p. 26 en p. 34 (kaart).

¹⁵¹ Ibidem.

¹⁵² Van der Ham 2003, p. 30.

¹⁵³ WJ: Een specifieke naam van deze vlieten is niet bekend. Gezien de locatie heb ik ze de Sluisvlieten van Broek genoemd.

¹⁵⁴ Van Flensburg & Royaards 1839, p. 190.

¹⁵⁵ Fockema Andreae 1950, p. 34 (kaart).

¹⁵⁶ De Groot 2005, pp. 11/12.

¹⁵⁷ Rotterdams Dagblad 25 02 1994.

¹⁵⁸ Vermeulen 1995; p. 13.

van de HSL bevestigde de aanwezigheid van dit kanaal (zie fig. 8)¹⁵⁹. Er zijn echter geen vondsten gedaan die het mogelijk maken een definitieve uitspraak te doen over de aard en datering van deze vondst. Het is aannemelijk dat dit 'kanaal' (ook) is terug te voeren op de Sluisvlieten van Broek en niet in de Romeinse tijd maar in de middeleeuwen gedateerd moet worden¹⁶⁰. Zeker ook omdat, als het kanaal wordt doorgetrokken naar Strijensas, het de Waarddijk kruist op locatie oost van de Broeksesluizen (zie paragraaf 20.9).

fig. 8: Het kaartje van Kranendonk (zie voetnoot159) geprojecteerd op de topografische kaart. Locatie west en oost verwijst (Leenders 2020, p. 20) naar de mogelijke ligging van de Broekse Sluizen.

¹⁵⁹ Kranendonk et al 2006, p. 54.

¹⁶⁰ Vermoeden wordt bevestigd in een gesprek d.d. 14-06-2021 met Jente van den Bosch, archeoloog SOB, en destijds betrokken bij het onderzoek naar de oorsprong van het kanaal.

18.6. Graaf

Over de Graaf lopen de meningen uiteen¹⁶¹. De Bont¹⁶² en Van Heeren¹⁶³ nemen aan dat het een wetering is geweest die langs een achterkade, de grens van de middeleeuwse ontginningen, liep. Op de kaart die als bijlage¹⁶⁴ in het rapport van De Bont is opgenomen, mondt de Graaf uit in de Thuredrith, die volgens Dorst en 't Jong¹⁶⁵ geen zijrivier van de Dubbel was. In dat geval neem ik aan dat de Graaf via de tegenwoordige Haaswijkweg, Reeweg-Oost en Vrieseweg naar Dordrecht liep¹⁶⁶ en uitkwam bij de Vriesepoort¹⁶⁷.

Rietveld en Dorst¹⁶⁸ komen tot de conclusie dat het gaat om 'een landscheiding en tevens een waterkering' met aan weerskanten een sloot die dienst deed als achterwetering van de ontginningen vanuit de Merwede en de Maas. De weg lag mogelijk op een kade die was opgeworpen met de grond die vrijkwam bij het graven van de beide weteringen¹⁶⁹.

Op de kaart van Sluyter uit 1560 is een gedeelte van Graaf weergegeven als de achtergrens van de ambachten Kort Ambacht en Houweningen¹⁷⁰.

Rietveld & Dorst¹⁷¹ reconstrueren de westelijke loop van de Graaf nauwgezet aan de hand van metingen van landmeters uit de 16^e en 17^e eeuw. Deze reconstructie loopt noordelijk van de loop van de Graaf die Van Heeren tekent^{172, 173}. Ik laat deze twee reconstructies op elkaar aansluiten. Van Heeren en Van Andel beschrijven de oostelijke situatie van de Graaf en tonen aan dat deze aansloot op de Werken¹⁷⁴.

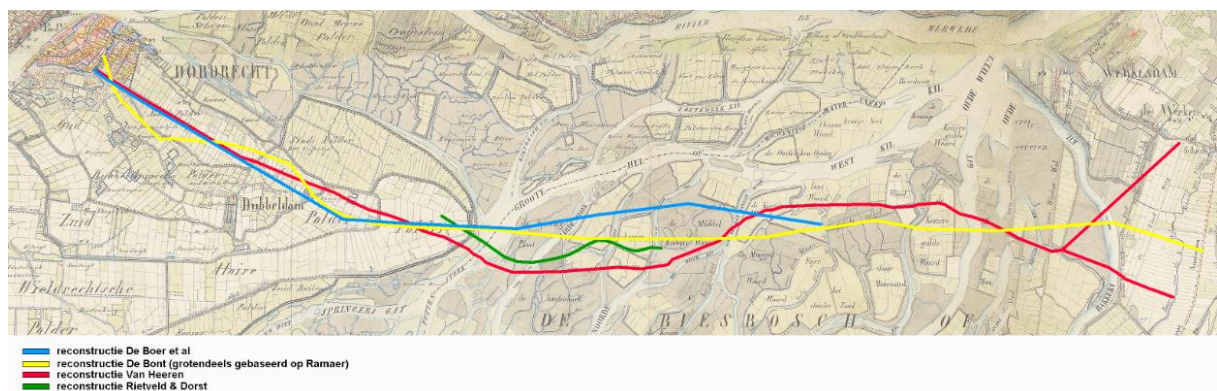

fig. 9: Vier reconstructies van de loop van de Graaf

18.7. Werken

De Werken wordt beschreven en weergegeven op een kaarten van De Bont¹⁷⁵ en Leenders¹⁷⁶.

¹⁶¹ De Boer 2009, p. 54.

¹⁶² De Bont e.a. 2000, p. 22.

¹⁶³ Van Heeren 2015, p. 146.

¹⁶⁴ De Bont e.a. 2000, bijlage 2.

¹⁶⁵ Dorst e.a. 2018, p. 21.

¹⁶⁶ NAG 4 VTH 1893 (kaart 180 graden draaien).

¹⁶⁷ Rietveld & Dorst 2019, p. 39.

¹⁶⁸ Ibidem p. 17.

¹⁶⁹ Ibidem p. 39.

¹⁷⁰ WJ: Zie ook de 'Kaart van de verdrinken Zuid-Hollandse Waard' waarop de loop van de Graaf is aangegeven: NA 4.VTH 1895B.

¹⁷¹ Rietveld & Dorst 2019, kaart p. 41.

¹⁷² Rietveld 2021, p. 21 (kaart van Van Heeren).

¹⁷³ Van Heeren & Van Andel 2021, p. 12.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ De Bont 2006, p. 51.

¹⁷⁶ Leenders 2009b, p. 34.

Op de kaart van Beekman is de Werken een korte arm van de Merwede en is deze niet verbonden met de Alm. Ook van Heeren¹⁷⁷ gaat ervan uit dat de Werken in de 15^e eeuw al grotendeels verland is en het contact met de Alm had verloren. Dit in tegenstelling tot wat Braams zegt, namelijk dat de Werken de Alm met de Merwede verbond¹⁷⁸.

18.8. Alm en Eem

De Alm liep van Giessen (Altena) naar Almsvoet.

Het eerste gedeelte, Giessen tot Almkerk, is in het landschap terug te vinden als de Oude Alm, de Wijde Alm en de Alm¹⁷⁹. De loop van het tweede gedeelte is door de Sint Elisabethsvloed weggevaagd. Het verloop van dit gedeelte van de Alm neem ik over van de kaart van Leenders¹⁸⁰. De Eem is een zijtak van de Alm die zich net voorbij Almkerk afsplitst en zich later weer bij de Alm voegt. Van Heeren vermoedt dat de Eem een veenriviertje is geweest dat het gebied ten noorden van de Alm afwaterde¹⁸¹.

Ook de Eem heb ik overgenomen van de eerder genoemde kaart van Leenders maar wel zo dat deze in de Maas uitloopt op de plaats waar het 3^e bolbaken¹⁸² is gelokaliseerd: 'Waardoor wij aldaer doen stellen hebben een 3^e bolbacken, als wesende eertijts gedesigneerde plaetse daer d'Alm inde Maze gelooopen heeft, ofte de Maze metter Alm gemengt is geweest, ...'¹⁸³

18.9. Dussen / Voorn

De Dussen overgenomen van Leenders¹⁸⁴.

De benedenloop van de Dussen wordt ook wel Voorn, Voren of Voeren genoemd. Dit is de naamgever van de Vorensaterwaard¹⁸⁵. Op de kaart van Beekman wordt wel de Voren maar niet de Dussen genoemd.

18.10. Donge

In de Veenrien stroomt maar één rivier naar de Maeze: de Donge¹⁸⁶. Over de loop vanaf Geertruidenberg naar de Maeze is door de verwoestende werking van de overstroming na de Sint Elisabethsvloed weinig bekend¹⁸⁷. Ik neem de reconstructie van De Bont over^{188, 189}.

Het bolbaken 1¹⁹⁰ markeert de plaats waarvan men in 1560 vaststelde dat de Donge in de Maeze stroomde: 'Den 16^e der voors. maent augustij, wij commissarissen voors. weder affgevaeren zijn van St. Geertruidenberge, zijn gecomen ter voors. plecke daervooren gedesigneert is de Donga inder ouder Maze te loope, aldaer wij als wesende 't point vander halver Maze een groot bolbaecken hadden doen stellen als vooren, ...'¹⁹¹.

De situatie bij Geertruidenberg is gebaseerd op het kaartje van Sanders¹⁹² maar aangepast n.a.v. opmerkingen van Karel Leenders¹⁹³.

¹⁷⁷ Van Heeren 2017a, p. 1.

¹⁷⁸ Braams 1995, p. 27.

¹⁷⁹ Dienst der Militaire Verkenningen 1990, blad 18/19.

¹⁸⁰ Leenders 2009b, p. 34.

¹⁸¹ Van Heeren, maart 2021, correspondentie.

¹⁸² Zie: De Maeze18.1 De Maeze.

¹⁸³ Blaas & Rietveld 2017 p. 141 (NA 1.08.11).

¹⁸⁴ Leenders 2009b, p. 34.

¹⁸⁵ Lensvelt, 2020.

¹⁸⁶ Leenders 2009b, p. 33.

¹⁸⁷ De Bont 2006, p. 51.

¹⁸⁸ Ibidem, p. 51 noot 46.

¹⁸⁹ De Bont 1993, p. 26/27 afb 14. Kaart waarop de 'oude' loop van de Donge tot Raamsdonk is aangegeven.

¹⁹⁰ Zie: De Maeze18.1 De Maeze.

¹⁹¹ Blaas & Rietveld 2017, p. 140 (NA 1.08.11).

¹⁹² Sanders 1990, p. 99.

¹⁹³ Correspondentie met Leenders, 03-02-2021.

18.11. 's-Gravenmoerse Vaart

De Donge verloor in de loop van de tijd zijn wateraanvoer en werd ongeschikt voor de scheepvaart. Om dat probleem op te lossen groef men in 1335 de 's-Gravenmoerse Vaart¹⁹⁴.

18.12. Turfvaarten in de Venen boven den Berghe

In het gebied ten oosten van Geertruidenberg, de Venen boven den Berghe, later de Langstraat genoemd, werd veel turf gestoken. Om de turf af te voeren, ontstond een uitgebreid stelsel van turfvaarten¹⁹⁵. De Bont geeft op een kaart (fig. 10) dit stelsel van (mogelijke) turfvaarten aan¹⁹⁶. Het stelsel is aangevuld met een andere kaart van de Bont¹⁹⁷; zie ook 17.12.

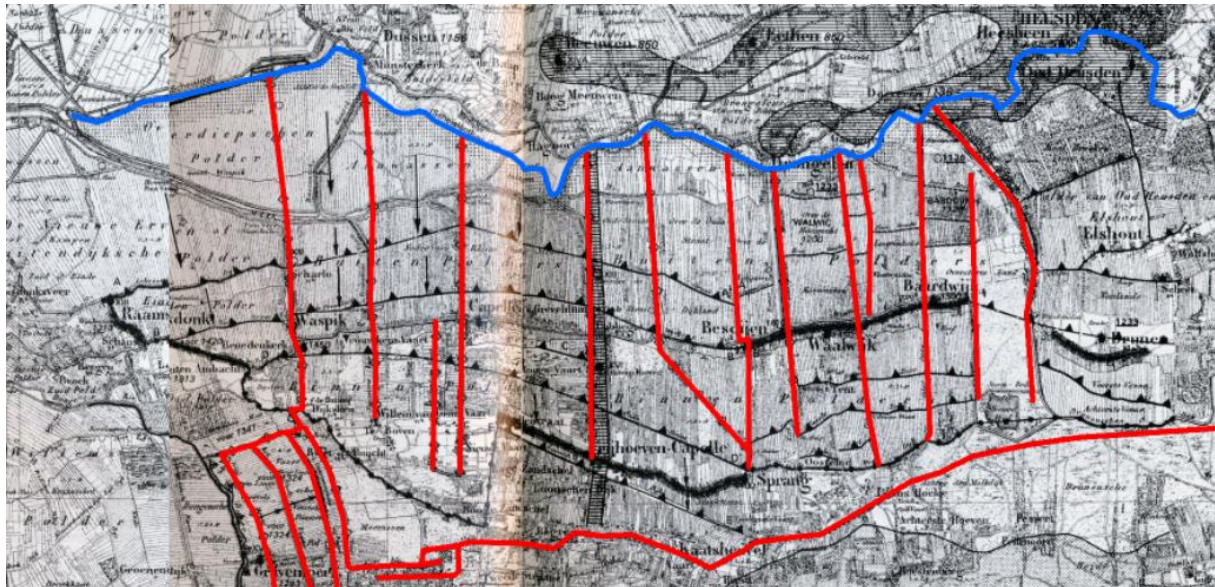

fig. 10: Stelsel van turfvaarten (rood) in de Venen boven den Berghe (Langstraat). Met blauw gemarkeerd De Maeze..

19. Dijken binnen de ringdijk

In deze paragraaf worden de dijken van de 'waarden' binnen de ringdijk beschreven. De ligging van de onderscheiden waarden wordt bepaald door de reconstructies van de omringende rivieren. Fockema Andreae geeft aan dat er diverse binnendijk van voor 1421 nog zichtbaar zijn in het landschap: de Oudedijk bij Woudrichem, de Mosterdijk tussen de Alm en de Dussen. Minder duidelijk zijn bedijkingen bij Aalburg en Babiloniënbroek¹⁹⁸. Ik heb geen bevestiging kunnen vinden van het feit dat deze dijken van voor de Sint Elisabethsvloed zijn. Ongetwijfeld zijn er dijken en kaden¹⁹⁹ geweest ter bescherming van de ontginningen maar de gegevens hierover ontbreken grotendeels.

19.1. Bedijking Maeze

De Maeze was al in de 13^e eeuw aan beide zijden bedijkt^{200, 201}.

Hingman verwijst naar het verbaal van 1560 en neemt aan dat de Maeze bedijkt was²⁰²

¹⁹⁴ Leenders 2009b, p. 33.

¹⁹⁵ De Bont 1993, kaart p. 26/27; p. 36.

¹⁹⁶ Ibidem, kaart p. 26/27.

¹⁹⁷ De Bont 2009, p. 53 (ondergrond: De Bont 1993, p. 26/27).

¹⁹⁸ Fockema Andreae 1950, p. 6.

¹⁹⁹ Van Heeren 2019a.

²⁰⁰ Henderikx 2001a, p. 197, noot 66.

²⁰¹ Hoppenbrouwers 1992 p. 49 en kaart 32.

²⁰² Hingman 1985, p. 14.

19.2. Tieselijnswaard

De Tieselingswaard is een oude bedijking die opgenomen is in de Grote Waard door de aanleg van de dammen in de Dubbel en de Maeze bij Maasdam²⁰³. Dat de waard bedijkt is, valt af te leiden uit het handvest van Floris V uit 1282 waarin hij bevestigde dat de inwoners van de Tieselijnswaard niet hoefden bij te dragen in het onderhoud van de dijken in de rest van de Grote Waard en slechts hun eigen dijken moesten onderhouden²⁰⁴.

't Jong laat in zijn artikel, 'Waar lag de Tieselenswaard'²⁰⁵, dertien verschillende kaartjes van evenzoveel auteurs zien en op al die kaartjes wordt de exacte ligging van deze waard bepaald door een verschillende loop van de omringende rivieren: Maeze, Oude Maas en Dubbel. Nu er steeds meer bekend is de loop van de Maeze en de Dubbel, is er ook meer zekerheid over de Tieselijnswaard.

In de Tieselijnswaard hebben mogelijk twee zijdwendes gelegen²⁰⁶.

19.3. Landen bezuyden de Merwede (Dordtse Waard²⁰⁷)

Op het kaartje van Stol²⁰⁸ wordt de Dordtse Waard begrensd door Merwede, Werken, Alm, Eem, Maeze en Dubbel. In de loop van de 13^e eeuw was dit gebied geheel door dijken omsloten en sprak men van 'De Grote Waard' (later is deze benaming op de het gebied binnen de grote dijkkring overgegaan). Dit waterschap bestond mogelijk al rond 1230^{209, 210}.

De naam 'Dordtse Waard' komt voor 1421 in de annalen slechts een maal voor als 'Durtretswerde'²¹¹ in 1202. Het gebied wordt met verschillende namen aangeduid: Vrylant, de Groetwart, Magne Insule en 'Landen bezuyden de Merwede'²¹².

Op basis van bovenstaande heb ik de landen bezuyden de Merwede met dijken omringd al is de precieze loop daarvan niet exact te bepalen; ik neem aan dat de dijken de loop van de rivieren volgden.

19.4. Land van Altena (Woudrichemmerwaard)

Op de kaart van Beekman en op de daarvan afgeleide kaarten, wordt de Woudrichemmerwaard niet genoemd. De Werken is slechts als een korte zijarm van de Merwede weergegeven en loopt niet door naar de Alm. Fockema Andreae noemt de waard wel en zegt dat deze in eerste instantie beschermd werd door de Oudedijk²¹³.

De heren van Altena bewoonden een burcht bij Almkerk in de Woudrichemmerwaard²¹⁴. In de loop van de veertiende eeuw is hun naam verbonden aan het gebied ten noorden van de Alm en raakte de naam Woudrichemmer Waard in onbruik.

Om het water te weren dat de Landen bezuyden de Merwerde binnendrong werd in de 12^e eeuw een zijdwende aangelegd, de Wierikswal, op de grens van Holland en Altena^{215, 216}.

²⁰³ Fockema Andreae 1950, p. 32.

²⁰⁴ OHZ IV, p 266-267 [weblink](#)

²⁰⁵ 't Jong 2010, p. 63.

²⁰⁶ 't Jong 2009, p. 32.

²⁰⁷ WJ: De naam Dordtse Waard had in eerste instantie alleen betrekking op het kleine gebied rond Dordrecht. In de 15^e eeuw kwam de naam in zwang voor het gebied binnen de Waard waar Dordrecht grote invloed had.

²⁰⁸ Stol 1981, p 130.

²⁰⁹ Ibidem, p. 130.

²¹⁰ Van Heeren 2017b, p. 4 e.v.

²¹¹ Van Heeren 2017a, p.3.

²¹² Van Heeren 2017b, p. 1.

²¹³ Fockema Andreae 1950, p. 6.

²¹⁴ Braams 1995, p. 52.

²¹⁵ Ramaer 1899, p. 52.

²¹⁶ Van Heeren 2017a. p.4 en 2021, p. 11.

19.5. Land van Heusden

Aan de westzijde was 'Land van Heusden benoorden de Maas' niet afgesloten door een dijk²¹⁷. Had daar een dijk gelegen dan zou deze het water van de Sint Elisabethsvloed gekeerd hebben. Op de kaart van Beekman is het Land van Heusden langs de Alm (zuidelijke over) onbedijkt en ik heb geen aanwijzingen gevonden dat dit anders is geweest.

19.6. Arnoutswaard, Vorensaterswaard en Dussen

In het centrum van de Grote Waard lagen drie kleinere gebieden: Arnoutswaard, Vorensaterswaard en Dussen. Deze gebieden waren niet bedijkt²¹⁸; voor de locatie ga ik af op de kaart van Van Heeren²¹⁹.

19.7. Veenrien

De Veenrien, Veenriin²²⁰ is het gebied ten zuiden van de Maeze^{221, 222, 223}. Mogelijk worden met 'veenrien' de veenderijen (ontginningen?) bedoeld²²⁴. Van Heeren²²⁵ meent dat het gaat om een gebied waar veen en met riet begroeide gorzen voorkomen wat zou inhouden dat het grotendeels onontgonnen was. Het zou ook kunnen dat het gebied in eerste instantie wel ontgonnen was maar door klink te nat was geworden om nog een agrarische functie te hebben²²⁶.

In de rekeningen van dijkgraaf Hughe Dukinc²²⁷ wordt het gebied de 'Venen beneden den Bergh' en de 'Venen boven den Bergh' genoemd.

Oude- en nieuwe reconstructies van de Grote Waard zijn niet eenduidig wat betreft de naam en de omvang van Veenrien. Op de kaart van Beekman 1938 wordt het gebied niet benoemd evenzo op de kaart van Hingman. Fockema Andreae onderscheidt de Lage Veenzijde (ten westen van de Donge) en de Hoge Veenzijde of Langstraat²²⁸. Op weer een andere kaart is sprake van de Strijensche Waard²²⁹, Stol noemt alles onder de Maeze van Strijen tot Heusden 'Veenzijde'²³⁰.

De Donge, die dwars door Veenrien loopt, is aan beide zijden bedijkt^{231, 232}.

19.8. Venen boven den Bergh (de latere Langstraat)

De Bont geeft binnen het gebied van de Venen boven den Bergh een complex van achterkaden en zijdwendes aan die in de loop van de eeuwen zijn aangelegd²³³ ten behoeve van de turfwinning²³⁴.

²¹⁷ Hoppenbrouwers 1992, p. 50.

²¹⁸ Van Heeren 2018a, p. 4.

²¹⁹ Ibidem, p. 1.

²²⁰ WJ: In het charter van het verdrag van Jan van Heusden en Floris V is sprake van 'Veen, Rien'. P.H. van de Wal geeft in een voetnoot op p. 361 van de tekst aan, dat 'Veen, Rien' zeer waarschijnlijk als Veenrien of Veenriijn gelezen moet worden. (P.H. van de Wal, Handvesten en privilegiën der Stad Dordrecht, Eerste deel, 1790).

²²¹ Thijssen 1990a, p. 8.

²²² Henderikx 2001a, p. 196, noot 62.

²²³ Teixeira de Mattos 1936, p. 175.

²²⁴ Ramaer 1899, p. 49.

²²⁵ Van Heeren 2018a, p. 63.

²²⁶ De Groot 1997, p. 12.

²²⁷ WJ: Zie p. 2; paragraaf 2 'De Polder de Grote Waard' en het 'Hoogheemraadschap de Grote Waard'

²²⁸ Fockema Andreae 1950, p. 34.

²²⁹ Van den Hoek 2007, p. 12.

²³⁰ Stol 1981, p. 130.

²³¹ De Korver, 1994, p. 24.

²³² Hingman, 1885, p.14.

²³³ De Bont 1993, kaart p. 26/27.

²³⁴ Ibidem p. 36.

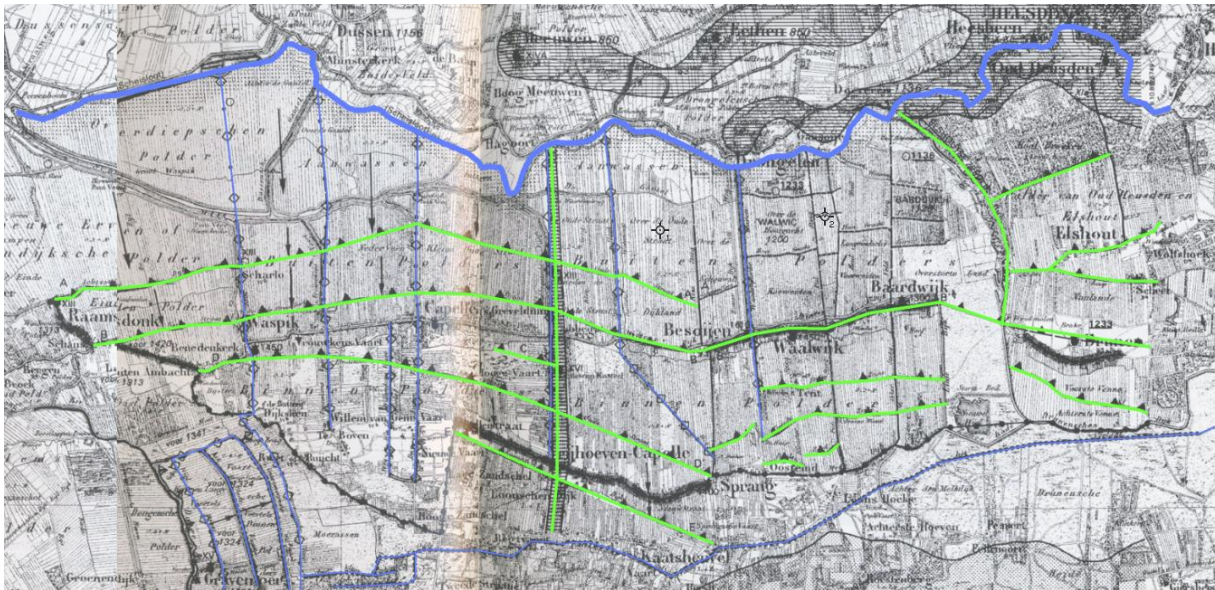

fig. 11 De kaart van De Bont met daarop in groen gemarkeerd de achterkaden en zijdwendes.

19.9. Langstraat

De naam Langstraat als streeknaam voor het gebied tussen Raamsdonk en Vlijmen is pas na de St.-Elisabethsvloed zwang gekomen²³⁵. Ik noem de streeknaam daarom niet op de kaart.

Het gebied viel binnen Veenrien/De Venen boven den Berg²³⁶.

Dat neem niet weg dat de Langstraat als weg voor 1421 al aanwezig was en een belangrijke doorgaande weg vormde.

20. Dammen en sluizen

Sinds de 11^e eeuw veranderde de loop van de rivieren in het gebied van de latere Grote Waard. Bij Heusden ontstond een aftakking in noordwestelijke richting, waarlangs in de loop van de tijd steeds meer water werd afgevoerd en ontstond er een nieuwe tak van de Maas: de Nieuwe Maas. Deze stroomverlegging had plaats ca. 1135^{237, 238}. De Nieuwe Maas ging ter hoogte van Veen op in de Alm. De Alm kon de hoeveelheid water, die via de Nieuwe Maas werd aangevoerd, niet verwerken met als gevolg een doorbraak in de jaren zeventig van de 13^e eeuw ter hoogte van het latere Giessen, een doorbraak richting Woudrichem. Bij Woudrichem verenigde de Nieuwe Maas zich ten slotte met de Merwede^{239, 240}. (fig. 14)

²³⁵ Kleijngeld 2013, p. 20.

²³⁶ Zie p. 13; paragraaf 19.7 Veenrien.

²³⁷ Stol 1981, p. 137.

²³⁸ Henderikx, 2001a, p. 197 noot 66.

²³⁹ Stol 1981, p. 138.

²⁴⁰ Maas 2000, p. 37.

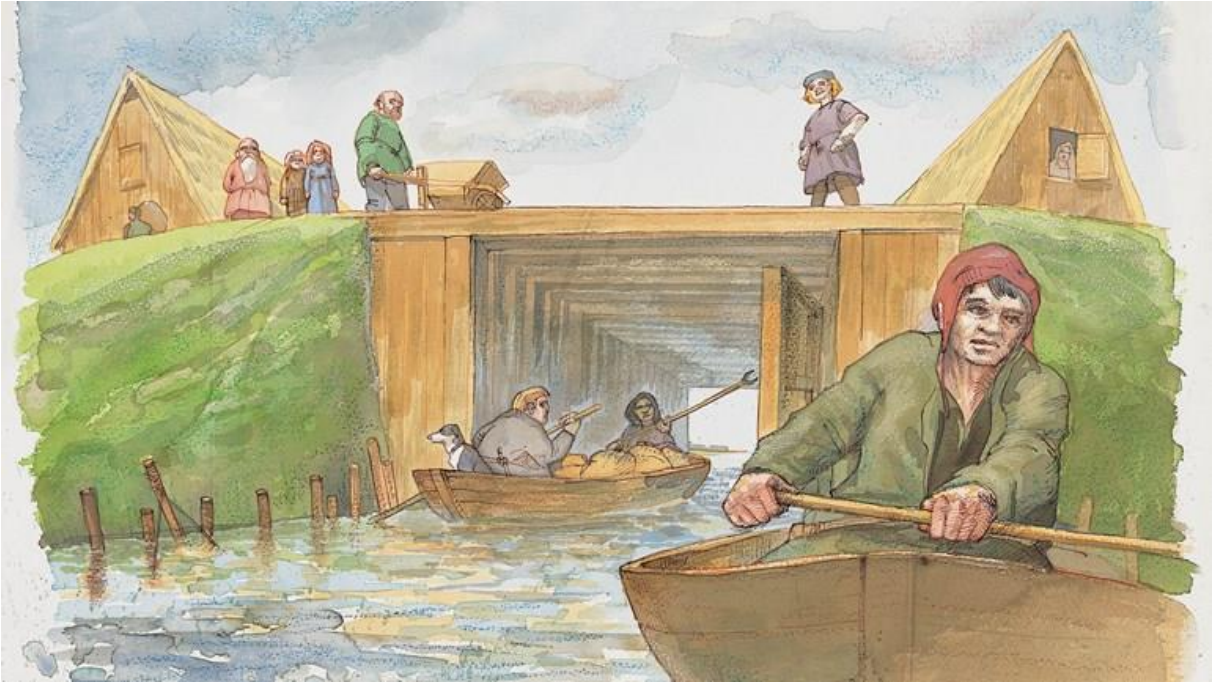

fig. 12: Impressie van een sluis in de Rotte (Rotterdam) ca 1300. Tekening Martin Valkhoff

fig. 13: Spuisluizen bij Raepshille (omgeving Strijen) op een kaart van ca. 1500²⁴¹.

²⁴¹ NAG 4 VTH 1889.

Om de ontginningen ten oosten van de Nieuwe Maas te beschermen tegen een toenemende wateroverlast werden diverse dammen aangelegd²⁴². Wat betreft de datering van de diverse afdammingen worden verschillende jaartallen genoemd. Duidelijk lijkt het dat e.e.a. zich moet hebben voltrokken tussen 1230 – 1285. Ik houd de datering aan die Van de Ven gebruikt in zijn standaardwerk *Leefbaar Laagland*²⁴³.

20.1. Dam in de Alm bij Giessen: vóór 1230

De bovenloop van de Alm (tot Poederooien) verzandde en werd een vrijwel dode rivier. Al vóór 1230 moet de Alm bij Giessen zijn afgedamd^{244, 245}.

20.2. Dam in de Eem: ca. 1230

Deze dam wordt in 1290 voor het eerst genoemd maar moet volgens Stol al in de eerste helft van de 13^e eeuw zijn aangelegd²⁴⁶.

20.3. Dam in de Werken: ca. 1230

De dam in de Werken is in de eerste helft van de 13^e eeuw, ca. 1230, aangelegd^{247, 248}.

20.4. Dam ten zuiden van Heusden ca. 1250

Stol noemt een dam in de Maeze ten zuiden van Heusden die er al in 1250 moet hebben gelegen²⁴⁹. Hoewel hij een bronvermelding geeft, kom ik deze dam in geen enkele andere publicatie tegen. Ik neem aan dat deze dam, als hij er al gelegen heeft, in 1420 niet meer bestaan zal hebben.

20.5. Heusdenerdam 1250

De Heusdenerdam, in de verbinding tussen de Maeze en Nieuwe Maas, de zogenaamde Stille Maas²⁵⁰, zal in 1250 gemaakt zijn aldus Thijssen²⁵¹, mogelijk al vòòr 1250.

Fockema Andrea noemt de dam wel, maar geeft niet aan wanneer de dam is aangelegd²⁵². Zonder verdere bronvermelding noemen Rutte en Vannieuwenhuyze 1273 als jaar waarin de Maeze bij Heusden werd afgedamd²⁵³.

20.6. Dam bij Hedikhuizen: 1271

Het zijn hoogstwaarschijnlijk de kloosterlingen van de abdij van Berne die in 1271 een aardendam aanleggen in de Maeze bij Hedikhuizen, het zogenaamde Damblok^{254, 255}. Gevolg is dat al het Maaswater nu via de Nieuwe Maas naar het noorden wordt gedwongen. Mogelijk stroomde het meeste water al af naar het noorden en was de dam voornamelijk bedoeld om wateroverlast bij extreem hoog water te voorkomen²⁵⁶.

²⁴² Hendriks 2007, p. 106.

²⁴³ Van de Ven 2003, p. 107.

²⁴⁴ Braams 1995, p. 27.

²⁴⁵ Henderikx 1987, p. 27 noot 48.

²⁴⁶ Stol 1981, p. 137.

²⁴⁷ Ibidem.

²⁴⁸ Van de Ven 2003, p. 107.

²⁴⁹ Stol 1981, p. 140.

²⁵⁰ Aarts 2014, p.

²⁵¹ Thijssen 1990a, p.10.

²⁵² Fockema Andreae 1950, p. 8.

²⁵³ Rutte e.a. 2018, p. 304.

²⁵⁴ Gemeente Heusden 2012, bijlage 1, p. 5.

²⁵⁵ Van de Ven 2003, p. 107.

²⁵⁶ Renting 2007, p. 22.

20.7. Dam in Dubbel: 1273

Met betrekking tot de afdamming van de Dubbel komen verschillende jaartallen voor. Van de Ven geeft op zijn kaart²⁵⁷ 1281 aan evenals Renting²⁵⁸. In recentere literatuur wordt 1273 genoemd. Via een verbinding tussen de Dubbel met Dordrecht, die dichtbij de Vuilpoort uitkwam, stond de Dubbel lange tijd toch in verbinding met de stad. In eerste instantie was er een sluis, sinds 1377 was dat een dam met een verlaat^{259, 260}.

20.8. Dam en sluizen in de Maeze bij het latere Maasdam: 1281

Het gebied van de Grote Waard omvatte een gebied van zo'n 500 vierkante kilometer²⁶¹ en in dit enorme gebied verzamelde zich veel regenwater. Om akkerbouw en veeteelt mogelijk te maken was goede afwatering essentieel. De afwatering vond plaats via de rivieren die de waard doorkruisten. De Maeze, de Alm en de Dubbel waren daarvan de belangrijkste en vormden de boezem van de Grote Waard²⁶².

De afdamming van de Alm bij Giessen en van de Maeze bij Hedikhuizen had grote gevolgen. Doordat al het water nu via de Nieuwe Maas naar de Merwede werd afgevoerd, nam de gemiddelde waterhoogte op deze rivier toe. Gevolg hiervan was dat de afwatering van de rivieren op de Merwede bemoeilijkt werd en al het regenwater nu via de Maeze naar zee moest worden afgevoerd. Toen de Maeze bij het latere Maasdam werd afgedamd in 1281^{263, 264}, was het nodig een sluizencomplex in de dam aan te leggen om al dat water te spuien^{265, 266}.

Renting noemt nog dat het zeewater in de loop van de 13^e eeuw gemiddeld een hogere stand had en daardoor de invloed van het zeewater in de Grote Waard toenam en het ook daarom nodig werd de Maeze af te dammen²⁶⁷.

In 1996 stuitte men bij heiverkzaamheden in Maasdam, Dorpstraat 24, op balken van 40 bij 40 centimeter²⁶⁸ die deel uitmaakten van de sluisvloer van het sluizencomplex in de Maeze^{269, 270, 271}.

20.9. Dam en sluizen bij Broek ca. 1390

Door klink, turfwinning en selnering was er in de loop van de 14^e eeuw steeds meer wateroverlast bij Broek. Men dacht dit op te lossen door het graven van twee afwateringskanalen van Broek naar de Maeze (1375)^{272, 273}. Maar bij Maasdam raakte men het water steeds moeilijker kwijt. Dit omdat de gorzen voor de dijk steeds hoger opslibden en men bij eb moeite had voldoende water te lozen²⁷⁴.

²⁵⁷ Van de Ven 2003, p. 107.

²⁵⁸ Renting 2007, p. 28.

²⁵⁹ De Korver 1994, p. 11 en p. 14.

²⁶⁰ Renting 2007, p. 28

²⁶¹ Tresling 1936, p. 12 (50.000 morgen; één morgen is ca 1 ha.).

²⁶² Leenders 2009, p. 41.

²⁶³ Van de Ven 2003, p. 107.

²⁶⁴ Ramaer 1899, p. 25: Ramaer komt, beredeneerd op basis van bronnen, op ca. 1270.

²⁶⁵ Leenders 2009b, p. 41.

²⁶⁶ De Groot 1996, p. 60.

²⁶⁷ Renting 2007, p. 24.

²⁶⁸ RAD 596 Collectie van kranten; 4 De Dordtenaar 1926.

²⁶⁹ Kerkhoven 2015, p. 12.

²⁷⁰ WJ: Als dit inderdaad resten zijn van de sluizen die in 1281 werden aangelegd dan heeft de dam 200 meter oostelijker gelegen dan op de kaart is aangegeven. Mogelijk heeft er eerst een dam in het verlengde van de dijk gelegen en is deze bij een inbraak verloren gegaan. Men heeft toen de sluizen 200 meter oostelijk opnieuw opgebouwd en het door de inbraak ontstane wiel buitengedijkt.

²⁷¹ Archismelding 3173834100; object. nr. 1079360; waarnemingsnr. 401533

²⁷² Van der Ham 2003, p. 30.

²⁷³ Fockema Andreae 1950, p. 26.

²⁷⁴ Stol 1981, p 17.

Om dit probleem op te lossen besloot men bij de afwateringskanalen in de dijk bij Broek een reeks sluizen aan te leggen²⁷⁵. Omstreeks 1390 kon dit sluizencomplex in gebruik worden genomen²⁷⁶. Het was een succes omdat het Haringvliet/Wijveken daar inmiddels tot vlak voor de dijk was opgerukt en er bij eb een groot verval was²⁷⁷. Men verplaatste zelfs een aantal sluizen van Maasdam naar Broek²⁷⁸.

Leenders wijst twee mogelijke locaties aan voor de ligging van de sluizen²⁷⁹ (zie fig. 2).

20.10. Dam in de Donge bij Geertruidenberg

Pas in 1387 werd er, iets ten zuiden van Geertruidenberg, een dam met een verlaat gelegd in de Donge²⁸⁰ en was dit 'lek' in de ringdijk van de Grote Waard gedicht.

21. Steden met stadsrecht

De steden met stadsrecht zijn weergegeven met de omvang die ze omstreeks 1420 hadden.

21.1. Geervliet

Getekend zoals op de plattegrond van Jacob van Deventer²⁸¹. Hoewel de plattegrond uit ca 1560 is, is het aannemelijk dat contouren van de stad toen niet wezenlijk verschilden van die van eind veertiende eeuw. In 1381 kreeg Geervliet stadsrechten en werd er begonnen met de aanleg van grachten en wallen²⁸².

21.2. Dordrecht

In 1271 kreeg Dordrecht van Floris V het privilege om de stad te omringen met een veste of gracht. De grond die vrijkwam bij het graven van de gracht werd gebruikt om een aardenwal op te werpen. Rond 1375 was deze aardenwal vervangen door een stenen muur²⁸³. Omdat bekend is dat deze muren als gevolg van de St-Elisabethsvloed kort voor het midden van de vijftiende eeuw hersteld werden, mag men aannemen dat deze muren zo ook rond 1420 aanwezig waren^{284, 285} en zich voegden naar de stadsgracht. Deze gracht en muren zullen niet wezenlijk verschillen t.o.v. de situatie in 1545 toen Jacob van Deventer zijn kaarten tekende.

Ik heb de omtrek getekend naar de plattegrond van Zweerink²⁸⁶, Dordrecht ca. 1450, vergeleken met de 3d-reconstructie van Dordrecht na de St-Elisabethsvloed in 1425²⁸⁷.

21.3. Gorinchem

In 1382 kreeg Gorinchem stadsrecht en tegen het eind van de 14^e eeuw was het omringd met muren en grachten²⁸⁸. Ik heb voor de contouren op de kaart de grenzen aangehouden zoals Van Deventer die rond 1560 tekende.

²⁷⁵ De Groot 1954, p. 53.

²⁷⁶ Van der Ham 2003, p. 31

²⁷⁷ Cleveringa e.a. 2004, p. 169.

²⁷⁸ Stol 1981, p 17.

²⁷⁹ Leenders 2020, pp 16-19 / kaart p. 20.

²⁸⁰ Leenders 2014, p.16.

²⁸¹ Rutte e.a. 2018, p. 290.

²⁸² De Graad 1986, p. 100.

²⁸³ Boezeman 2020, p. 12.

²⁸⁴ Hendriks 2001, p. 56/57.

²⁸⁵ Rutte e.a. 2018, p. 299.

²⁸⁶ Zweerink 2017, p. 47.

²⁸⁷ 't Jong 2020, p 176.

²⁸⁸ Rutte e.a. 2018, p. 303.

21.4. Woudrichem

Woudrichem kreeg in 1356 stadsrechten en werd in de jaren daarna van muren en grachten voorzien²⁸⁹. De uitbouw buiten de muren aan de oostkant van de stad, zoals Van Deventer rond 1560 tekende, zal in het begin van de 15^e eeuw nog niet hebben bestaan.

21.5. Heusden

Wanneer Heusden precies stadsrechten kreeg is onduidelijk, waarschijnlijk in de tweede helft van de 13^e eeuw of het begin van de 14^e eeuw²⁹⁰. Er is in ieder geval een oorkonde uit 1318 waaruit is af te leiden dat Heusden voor die tijd stadsrechten had²⁹¹.

In 1357 is de stad in noordelijke richting tot aan de Nieuwe Maas vergroot en met muren en grachten omringd²⁹². Zie ook de plattegrond die Thijssen tekent²⁹³. We mogen aannemen dat de vestingwerken zoals Van Deventer die tekende nog grotendeels zijn zoals ze rond 1357 zijn aangelegd^{294, 295}.

21.6. Geertruidenberg

Geertruidenberg kreeg in 1213 stadsrechten. Mogelijk werd het stadje in de jaren daarna met een wal en of grachten versterkt. Pas in de loop van de 14^e eeuw is er sprake van de aanleg van een stenen muur²⁹⁶. Op een kaartje laat Zijlmans de situatie omstreeks 1350 zien²⁹⁷. Afgezien van het kasteel verschilt deze nauwelijks van de plattegrond van Van Deventer uit 1560.

21.7. Zevenbergen

In de tweede helft van de 14^e eeuw kreeg Zevenbergen stadsrechten en werd het met muren en grachten omringd. Als gevolg van de Sint Elisabethsvloed werd een deel van de stad verwoest, voornamelijk het laaggelegen gedeelte. Na een beleg in 1427 tijdens de Hoeksche en Kabeljauwse twisten^{298, 299} werd men gedwongen de stadsmuren te slechten³⁰⁰. Op de plattegrond van Van Deventer uit 1543 is de oude structuur de stad nog zichtbaar maar zijn de muren verdwenen³⁰¹.

22. Kloosters

Op de kaart zijn alleen de meest bekende kloosters, buiten de steden, opgenomen³⁰².

22.1. Eemstein

Op de kaart van Beekman wordt het klooster Eemstein aangegeven daar waar de Eem in de Alm uitkomt. Kalisvaart neemt aan dat dit klooster in de polder Steenenmuur heeft gelegen³⁰³.

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ Heusden (vestingstad).

²⁹¹ Tv-programma HTR uitzending 17-01-2018 (09:20 en 11:49) [weblink](#)

²⁹² Rutte e.a. 2018, p. 304.

²⁹³ Thijssen 1989a, p. 164.

²⁹⁴ Dijkstra 1979, p. 33.

²⁹⁵ WJ: Dat de stadsplattegrond van Heusden rond 1400 zich nauwelijks wijzigt t.o.v. de plattegrond van Van Deventer wordt bevestigd door het archief, het SALHA, in een mail van 03-06-2020: *Inderdaad lijkt mij de plattegrond van Van Deventer in dat geval het beste uitgangspunt. Wellicht dat er in 1400 nog iets minder bebouwing was, maar aan de plattegrond/stratenplan is vermoedelijk niet veel gewijzigd tussen 1421 en ca. 1560.*

²⁹⁶ Zijlmans 2009, p. 66.

²⁹⁷ Ibidem, p 69.

²⁹⁸ De Groot 1937, p. 13.

²⁹⁹ Rutte e.a. 2018, p. 294.

³⁰⁰ Gemeente Moerdijk, (2017). p. 9.

³⁰¹ Leenders & De Schipper 1999.

³⁰² WJ: De kleinere klooster en kloosters in de steden zijn niet op de kaart weergegeven.

³⁰³ Kalisvaart 2009, maart p. 64.

RD coördinaten 117891 419875

22.2. Het Hollandse Huis (Kartuizerklooster van Geertruidenberg)

Bij Geertruidenberg werd in 1336 een kartuizerklooster gesticht, het Hollandse Huis³⁰⁴.

RD coördinaten 118625 411255

23. Tollen

In het gebied van de kaart lagen rond 1420 verschillende plaatsen waar tol³⁰⁵ geheven werd:

Geervliet³⁰⁶, Strienemonde³⁰⁷, Dordrecht³⁰⁸, Woudrichem³⁰⁹, Heusden³¹⁰ en Almsvoet³¹¹.

Zie ook het overzicht van Henk 't Jong in 'De Oudste Stad van Holland'³¹².

24. Kastelen en burchten

De op de kaart aangegeven kastelen en burchten zijn gebaseerd op de website

KastelenInNederland.nl³¹³. Alleen die kastelen, burchten en verdedigbare huizen zijn aangegeven die aan het begin van de 15^e eeuw een functie hadden.

Kastelen binnen de bebouwing van steden met stadsrecht zijn niet apart weergegeven; het gaat dan om: Gorkum, Heusden, Geertruidenberg en Zevenbergen.

25. Verdrongen dorpen in de Grote Waard

In de bronnen van voor de 15^e eeuw wordt eigenlijk niet over dorpen in de huidige betekenis van het woord gesproken. Het gaat dan om een lintbebouwing van boerderijen vlakbij de akkers, soms met een kerk in de buurt³¹⁴.

Er wordt wel gesproken over ambachten en parochies³¹⁵. Een ambacht was een bestuurlijke eenheid terwijl een parochie een gebied was dat bij een kerk hoorde, soms viel een parochie samen met een ambacht, vaak ook niet; soms omvatte een parochie meerdere ambachten. Het dorpje Sint Anthoniepolder, dat gespaard bleef bij de Sint Elisabethsvloed, laat zien hoe het er voor 1421 mogelijk uitgezien kan hebben (fig. 15).

Van een houten met riet bedekte boerderij zijn in de Grote Waard nauwelijks sporen teruggevonden terwijl wel een aantal fundamenten van kerken 'boven water' zijn gekomen. Op de kaart zijn die teruggevonden locaties aangegeven; als de ligging onzeker is, wordt de plek gemarkeerd met een 'vraagteken'.

In het overzicht dat volgt, noem ik alleen de 'dorpen' in de Grote Waard die verdrongen zijn. Volgens de verhalen zijn er 23 dorpen door de vloed verzwolgen en werden er nog eens 49 zwaar getroffen³¹⁶. Hoeveel het er precies zijn is tot nu toe niet duidelijk geworden³¹⁷.

Op de kaart neem ik de bekende namen op en verder de 'dorpen' die de vloed hebben overleefd.

³⁰⁴ Sanders 1990, p. 21, p. 99.

³⁰⁵ Verkerk 1997, pp. 97-114.

³⁰⁶ Van Hoorn 2013, p. 41.

³⁰⁷ Siderius 1967, p.10.

³⁰⁸ 't Jong 2020, p. 77.

³⁰⁹ WJ: Kasteel Niemandsvriend.

³¹⁰ Van Heeren 2019, p 16.

³¹¹ Ibidem.

³¹² 't Jong 2020, pp. 71 – 80.

³¹³ <https://www.kasteleninnederland.nl/index.php>

³¹⁴ Hos & Dorst 2010, p. 137.

³¹⁵ Van Heeren 2020; p. 46.

³¹⁶ Balen 1677, p. 770.

³¹⁷ Haan 2007, p. 131.

fig. 15: Het dorp Sint Anthonie-Polder in de gelijknamige polder in de Hoeksche Waard. De polder maakte geen deel uit van de Grote Waard maar lag wel tegen de dijk van de Waard aan, vlakbij Maasdam. Foto Googlemaps.

25.1. Tieselingswaard

- **Dubbeldam**

Dubbeldam is tijdens de St-Elisabethsvloed van de kaart verdwenen en nooit teruggevonden. Het zou zo'n drieënhalve kilometer westelijk van het huidige Dubbeldam hebben gelegen in wat nu de Dordtse wijk Krispijn is³¹⁸. Onderzoek uit 2018 geeft echter een mogelijke locatie aan vlakbij de dam ten zuiden van de Spiegelstraat³¹⁹; ik neem deze locatie over.

RD coördinaten 104500 424491

- **Leiderkerke**

Leiderkerke (Leijderkerke) zou gelegen hebben aan de Maeze in de buurt van het tegenwoordige 's-Gravendeel^{320, 321}.

RD coördinaten: 102112 421205

- **Erkentrudekerke**

In 1990 zijn bij graafwerkzaamheden in Dubbeldam een groot aantal graven blootgelegd.

Hoogstwaarschijnlijk gaat het om het kerkhof van Erkentrudekerke, ook wel Kruiskerke genoemd^{322, 323}.

RD coördinaten 107640 422961

³¹⁸ Haan 2007, p. 143 (RD coördinaten: 105006 424143).

³¹⁹ Dorst 2018, p. 24.

³²⁰ Tresling 1936, p. 8, p. 217.

³²¹ Regt 1849, p. 67.

³²² Van der Esch & Groeneveld 2002, p. 58.

³²³ Renting 2007, p. 28.

- **Ammekerke / Amkerk**

Op een kaart in het RAAP-rapport 'De stad en het slib'³²⁴ wordt het dorp aangegeven in de tegenwoordige Krabbepolder bij Dordrecht³²⁵; het zou een parochiedorp in het ambacht De Mijl zijn geweest³²⁶. Ook Tresling lokaliseert het dorp in die omgeving³²⁷ (RD coördinaten: 102826, 423274). Echter in een archeologisch rapport uit 2001 wordt gemeld dat er in de Krabbepolder geen sporen van bewoning worden aangetroffen³²⁸.

- **Wolbrandskerke / Kruiskerke**

De kerk van dit dorp is teruggevonden aan de Amnesty Internationalweg in Dordrecht³²⁹ in 2006³³⁰. Mogelijk is Wolbrandskerke door een overstroming verloren gegaan en is later op dezelfde plaats het dorp Kruiskerke ontstaan^{331, 332}.
RD coördinaten: 106068 422835

- **Tieselenskerke**

De ligging van dit dorp is onzeker. Ik neem de locatie over van het RAAP-rapport³³³, in de tegenwoordige Haniaspolder (hoewel 't Jong het dorp meer westelijk plaatst^{334, 335}).
RD coördinaten 106889 420759

- **Genemanspolder / Oudeland**

Ook de ligging van dit dorp is omstreden. Er wordt gedacht dat Genemanspolder een andere naam is voor het Oudeland. Mogelijk in de huidige wijk Sterrenburg of in de polder Wieldrecht of de Polder Zuidpunt³³⁶? Ik neem de locatie over uit het RAAP-rapport³³⁷ waar het dorp globaal in de Nieuwe Maas ligt tussen de Biesboschpolder en de Jantjesplaat.
RD coördinaten 110876 420002

25.2. Landen Besuyden de Merwede

- **Sliedrecht**

Het tegenwoordige Sliedrecht (Over Sliedrecht³³⁸) ligt in de Alblasserwaard op de noordelijke oever van de Merwede. Het oorspronkelijke Sliedrecht lag daar tegenover, op de zuidelijke oever van de Merwede. Na de Sint Elisabethsvloed werd dit dorp verlaten en vestigde de bewoners zich in Over Sliedrecht. Op de kaart uit het RAAP-rapport wordt Craayenstein (het kasteel) aangegeven als het dorp³³⁹.

³²⁴ De Boer e.a. 2009, p. 53.

³²⁵ WJ: op deze kaarten (noot 324) is sprake van Almkerk en niet van Ammekerk. Vergissing?

Rob Haan, auteur van het hoofdstuk 'Onder water, boven water' in het boek 'Verdronken dorpen boven water' noemt het dorp Amkerke (p. 144) in ambacht De Mijl. Bij navraag geeft hij aan dat Amkerke en Almkerke twee verschillende kerken zijn.

³²⁶ De Boer e.a. 2009, p. 54.

³²⁷ Tresling 1936, p. 8.

³²⁸ Paalman 2001, p. 11.

³²⁹ Duinen & Esseboom 2007, p. 141.

³³⁰ Paalman 2001, p. 11.

³³¹ 't Jong 2010, p. 65.

³³² Dorst & Bosman 2013, p. 12.

³³³ De Boer e.a. 2009, p. 53.

³³⁴ 't Jong 2010, p. 65.

³³⁵ 't Jong 2011, p. 2.

³³⁶ Haan, 2007, p. 145.

³³⁷ De Boer e.a. 2009, p. 53.

³³⁸ Duinen & Esseboom 2007, p. 133.

³³⁹ De Boer e.a. 2009, p. 53.

RD coördinaten 112593 425056

- **Crayenstein**³⁴⁰

Rond 1250 werd ten westen van Sliedrecht kasteel Crayenstein gesticht³⁴¹.

Bij de aanleg van de 3^e Merwedehaven werden in de jaren zestig van de 20^e eeuw sporen gevonden van middeleeuwse bewoning. Deze vondsten zijn hoogstwaarschijnlijk afkomstig van Sliedrecht en/of het kasteel. De locatie komt overeen met een plaat van die naam op kaart van Slufter uit 1560³⁴².

RD coördinaten 112475 425169

- **Houweningen**

Het grondgebied van het ambacht Houweningen wordt aangegeven op de kaart van Sluyter³⁴³. Op dezelfde kaart staat op een eilandje langs de Merwede de 'Peerboom'. De locatie komt overeen met de tegenwoordige polder Ruigten bezuiden de Perenboom. In die polder zijn bij bouwwerkzaamheden in 1804 en bij opgravingen in 1983 middeleeuwse resten en fundamenten gevonden³⁴⁴. Bij deze opgravingen is gezocht in de buurt van de locatie van een heuvel die in 1937 is afgegraven³⁴⁵. Op de topografische kaart van 1892 is deze heuvel nog aangegeven³⁴⁶.

In 2001 zijn mogelijk de restanten van de kerk van Houweningen teruggevonden³⁴⁷.

RD coördinaten 115533 425495

- **Eemkerk**

Ramaer tekent Eemkerk op de plaats waar de Eem in de Alm uitmondt. Dit komt overeen met de vermoedelijke locatie van het dorp in de buurt het Steurgat en de Nerzienweg³⁴⁸ in Werkendam.

RD coördinaten: 118694 419724

- **Almsvoet**

Almsvoet was een grafelijk tol daar waar de Alm uitkwam in de Maeze^{349, 350}

In 1430 is er nog bewoning in Almsvoet en werd er nog tol geheven. In de jaren daarna is het alsnog van de bodem verdwenen³⁵¹. Almsvoet lag in een bocht op de noordelijke Maassoever; daar tegenover bevond zich het dorp Almonde³⁵²

Aangegeven op kaart van 't Jong daar waar de Alm in de Maeze uitkomt³⁵³.

RD coördinaten 115278 419956³⁵⁴

³⁴⁰ Kasteel Crayenstein.

³⁴¹ Bos 1954, p. 6.

³⁴² NA 4.VTH 1895B.

³⁴³ Ibidem.

³⁴⁴ Renting 2007, p. 52.

³⁴⁵ Van der Esch & Groeneveld 1985, p. 245.

³⁴⁶ Topotijdreis: 200 jaar topografische kaarten.

³⁴⁷ Duinen & Essenboom 2007, p. 135.

³⁴⁸ Van Nistelrooij 2014.

³⁴⁹ Van Heeren 2018b. p. 16.

³⁵⁰ De Groot 1996, p. 58.

³⁵¹ De Gast 2004, p. 31.

³⁵² Kalisvaart 2009, p. 57 en p. 64.

³⁵³ 't Jong 2017a.

³⁵⁴ WJ: ik heb geen duidelijke locatie gevonden; schatting gebaseerd op kaartje 't Jong.

- **Nieuwerkerk op de Alm**

Op de kaart van Beekman wordt deze nederzetting aangegeven als Nieuwerkerk op tie Alm. Ramaer noemt het ook, maar dan als 'Nieuwerkerk op die Halme'³⁵⁵ en Leenders neemt het op in een lijst van in 1421 verdronken kerken³⁵⁶. Verder geen informatie over deze nederzetting kunnen vinden. RD coördinaten 121998 419504³⁵⁷

25.3. Arnoutswaard

- **Heradeskerke**

Heradeskerke is een verbastering van Arnoutskerke en was een plaats in de Arnoutswaard^{358, 359}. In 1992 zijn bij Hank de mogelijke resten van een kasteel of kerk gevonden. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om resten van het in 1421 verdronken dorp³⁶⁰. RD coördinaten 121196 417147
In 2013 zijn ten noordoosten op ca 250 meter afstand funderingsresten van een versterkt huis gevonden waardoor het vermoeden bestaat dat Heradeskerk in de directe omgeving moet worden gezocht alhoewel er nog veel onzekerheden zijn³⁶¹.

25.4. Veenrien

- **Almonde**

Almonde is ontstaan op een donk, vandaar het achtervoegsel monde, in de Brabantse Biesbosch³⁶². 'Monde' zou dan verwant zijn aan 'munde' dat is afgeleid van Latijnse 'mons', berg of heuvel. Een andere mogelijkheid is, dat het gerelateerd is aan het Germaanse mundô dat 'bescherming' of 'verdediging' betekent³⁶³. De donk is gelokaliseerd in het oosten van de Polder Ganzewei in de Biesbosch (RD coördinaten 115715 419196).

In 1420 lag het dorp niet meer op de oorspronkelijke locatie; met het voortschrijden van de ontginning is het zuidwaarts opgeschoven en lag het vermoedelijk in de buurt van het Gat van de Kerksloot³⁶⁴. Het dorp is in 1421 verdronken. De locatie wordt niet ondersteund door archeologische aanwijzingen, maar het is aannemelijk dat het net als Dubbelmonde en Drimmelen is opgeschoven.

RD-coördinaten: 112473 415138

- **Dubbelmonde**

De oorspronkelijke locatie van Dubbelmonde³⁶⁵ is eveneens een donk op de zuidelijke Maasoever in de buurt van de afsplitsing van de Dubbel (RD coördinaten 109290 418941).

Leenders lokaliseert Dubbelmonde, na verplaatsing, ten noorden van de Harmoniepolder in de Amer³⁶⁶.

RD-coördinaten: 109318 414948

³⁵⁵ Ramaer 1899, p. 54.

³⁵⁶ Leenders 2009a, p. 69.

³⁵⁷ WJ: ligging onzeker.

³⁵⁸ Aartswaarde 2020.

³⁵⁹ 't Jong 2017a.

³⁶⁰ N.N. 1992, p 177.

³⁶¹ Nales 2013, p. 14

³⁶² De Bont e.a. 2000, p. 72.

³⁶³ De Bont 2006, p. 53.

³⁶⁴ Mail Louis van Suilekom, voorzitter Heemkundekring Made en Drimmelen, d.d. 24-04-2021.

³⁶⁵ WJ: Voor de verklaring van 'monde', zie 'Almonde'.

³⁶⁶ Leenders 2021, kaart p.2.

- **Drimmelen**

Drimmelen is een aantal keren opgeschoven. Het dorp is mogelijk ontstaan op een donk³⁶⁷ ten zuiden van de Maeze maar schoof met de ontginning mee naar het zuiden en lag in 1420 iets ten westen van het huidige Drimmelen in de noordoost punt van de Hamplaat³⁶⁸. Leenders situeert Drimmelen op de locatie van het tegenwoordige 'Oud Drimmelen'³⁶⁹.

RD coördinaten 114160 413730

- **Twintighoeven**

Net als Almonde, Dubbelmonde en Drimmelen zal Twintighoeven zijn opgeschoven toen de ontginningen zich verder naar het zuiden ontwikkelde. Er zijn geen archeologische aanwijzingen voor een exacte locatie. Vooralsnog plaats ik Twintighoeven op de kaart in de lijn van Drimmelen, Almonde en Dubbelmonde, iets ten zuiden van de Anna Jacominaplaat waar de Amer en de Nieuwe Merwede samenvloeien.

RD-coördinaten 106906 415242

- **Wieldrecht**

De ligging van Wieldrecht is onzeker. De Groot situeert het 'iets zuidelijker dan het tegenwoordige dorp van die naam'³⁷⁰. Op de kaart in RAAP-rapport 1672³⁷¹ wordt het dorp aangegeven in de Nieuwe Beerpolder. Ook Leenders plaatst het in die omgeving³⁷² (RD coördinaten 102800 420312).

Ik neem de locatie van Leenders over.

- **Weede / Weeda (dorp)**

Van Ollefen maakte in 1793 melding van een vondst (rond 1765) van grafkisten op een kwartier gaans zuidwest van 's-Gravendeel³⁷³. Hij veronderstelt dat het gaat om het kerkhof van Broek dat vlakbij Weede (volgens hem het tegenwoordige 's-Gravendeel) gelegen zou hebben. De locatie van dit kerkhof is vastgesteld iets ten zuidoosten van de Eerste Kruisweg en de Boendersweg onder 's-Gravendeel (RD coördinaten 100840 420608)³⁷⁴.

In 1921 werden ten oosten van Strijen resten gevonden van een ander kerkhof binnen een gebied waar men het dorp Weede vermoedde. De Groot gaat ervan uit dat dit het kerkhof van Weede is³⁷⁵ (RD coördinaten 99172 418268). Mogelijk heeft men in 1940 dit kerkhof opnieuw gevonden³⁷⁶. Leenders op zijn beurt vermoedt dat Weede aan de Maeze heeft gelegen tussen het 'kasteel Weede' en het kerkhof dat Van Ollefen noemde³⁷⁷.

In 2009 is een archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de westelijke inrit van de Kiltunnel (RD coördinaten 101286 420764 / De Havelaar N217). Tijdens dit onderzoek werd duidelijk dat in 1976, bij de aanleg van de tunnel, drie kisten met menselijke resten waren aangetroffen. Van die vondst is toentertijd geen melding gemaakt; pas veel later in 2009 is deze vondst officieel geregistreerd³⁷⁸. Aardewerk wat in 1976 gevonden is, heeft men kunnen achterhalen en is alsnog gedateerd tussen

³⁶⁷ De Bont e.a. 2000, p. 23.

³⁶⁸ Mail Louis van Suijlekom, voorzitter Heemkundekring Made en Drimmelen; 12-06-2020.

³⁶⁹ Leenders 2021, p. 2.

³⁷⁰ WJ: Aan de Kil, tegenover 's-Gravendeel, waar de Wieldrechtseweg uitloopt op de Wieldrechtse Zeedijk.

³⁷¹ De Boer e.a. 2009, p. 53, p. 55.

³⁷² Leenders 2021, kaart p 2.

³⁷³ Van Ollefen 1793, p. 85 in de pdf-versie.

³⁷⁴ Leenders 2021, p. 5.

³⁷⁵ De Groot 1954, pp. 50-71; 1956, p.34; 1999, p.51.

³⁷⁶ De Groot 1956, p. 35.

³⁷⁷ Leenders 2021, B, p. 5 en p. 10 (kaart).

³⁷⁸ Archismelding 24721.

1000 – 1400^{379, 380}. Waarschijnlijk gaat het hier om een dorp dat ‘mogelijk al in de elfde eeuw bestond en dat omstreeks 1420 verlaten werd’³⁸¹.

Als ik de locatie van de vondst uit 1765 (Van Ollefen) vergelijk met deze vondst, liggen de locaties hemelsbreed ca. 400 meter uit elkaar. Het is dus zeer goed mogelijk, zeker ook de globale locatie die gegeven wordt (‘een kwartier gaans ten zuidwesten van ’s-Gravendeel) dat men in 1976 opnieuw het ‘kerkhof van Van Ollefen’ heeft gevonden en dat het hier om het kerkhof van Weede gaat. Ik neem deze locatie over als plaats waar hoogstwaarschijnlijk het dorp Weede heeft gelegen.

- **Weede (kasteel)**

Lag op de zuidoever van de Maeze bij Maasdam en werd in 1421 verwoest tijdens de St-Elisabethsvloed^{382, 383}.

RD coördinaten 98500 422275

- **Broek**

Velen plaatsen Broek in de buurt van de Steenplaats, zuidoost van Strijen in de polder het Kooiland (voorheen de Zuid Kavel van Broek). De Groot neemt aan dat het dorp vlakbij de boerderij Bouwlust heeft gelegen³⁸⁴ (RD coördinaten 99623 416961). In 1954 komt de Groot daarop terug als hij in de Zuid-Hollandse Studiën melding maak van de vondst in 1940 van een verzameling doodskisten in de buurt in de polder Nieuw Bonaventura aan de Middelste Kruisweg tussen de Broekse weg en Kromme Elleboogseweg³⁸⁵. Hij neemt aan dat het hier om het kerkhof van Weede gaat. Leenders gaat ervanuit dat dit het kerkhof van Broek is geweest omdat het kerkhof van Weede vlakbij ’s-Gravendeel is teruggevonden³⁸⁶. Ik neem de locatie van Leenders over (RD coördinaten 99172 418268).

- **Zwaluwe**

Overgenomen van Beekman op de locatie van het huidige Hoge Zwaluwe. Ligging is onzeker^{387, 388}.

26. Windroos

De windroos in de rechter bovenhoek van de kaart is gebaseerd op de windroos van Cornelis Sluijter op zijn kaart uit 1607 (fig. 16): Kaart van de limieten der visserijen in de Zuid-Hollandse Waard³⁸⁹.

³⁷⁹ Ras & Prins, 2011, p. 12.

³⁸⁰ Een en ander wordt bevestigd door Jente van den Bosch, archeoloog SOB, in een gesprek d.d. 14-06-2021. Destijds betrokken bij het onderzoek; hij noemde ook de vondst van kloostermoppen op deze locatie.

³⁸¹ Ibidem p. 22.

³⁸² Ras 1999, p 62.

³⁸³ Kastelen in Nederland: <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4545>

³⁸⁴ De Groot 1999, p. 51 (De publicatie datum wijkt af van de datum van waarop De Groot het manuscript schreef. Het manuscript bevindt zich in de bibliotheek van het Museum Hoeksche Waard en is gedateerd op 1968; maar gezien het feit dat De Groot in 1961 overleed, moet hij dit al veel eerder geschreven hebben, voor 1954.).

³⁸⁵ De Groot 1954, p 64 (kaart).

³⁸⁶ Leenders 2021 B, p. 7.

³⁸⁷ De Groot 1999, p. 53.

³⁸⁸ De Schipper 1997, p. C5.

³⁸⁹ NA 4.VTH 1912A.

fig. 16: De windroos op de kaart van Sluiter

Literatuur

Gebruikte afkortingen

- NA: Nationaal Archief
OHZ: Oorkonden van Holland en Zeeland tot 1299
RAD: Regionaal Archief Dordrecht
SALHA: Streekarchief Land van Heusden en Altena

- Aarts, B. (2014). Oudheusden: een dorp met drie kastelen. In *Oudheusden: Klein dorp met een groot verleden* (pp. 51–65). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Aartswaarde. (z.d.). Geraadpleegd op 2 december 2020, van <https://www.wikiwand.com/nl/Aartswaarde>
- Allewijn, R. (1989). *En wijd was de polder: korte historieschetsen uit de Hoeksche Waard en het Eiland van Dordrecht*. Oud Beijerland, Nederland: Edel Boeken.
- Alm (Noord-Brabant). (z.d.). Geraadpleegd op 13 oktober 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Alm_\(Noord-Brabant\)](https://www.wikiwand.com/nl/Alm_(Noord-Brabant))
- Balen, M. (1677). *Beschryvinge der stad Dordrecht vervatende haar begin, opkomst, toeneming en verdere stant . . . als mede een Verzameling van eenige Geslachtboomen . . .* Dordrecht, Nederland: Symon Onder de Linde.
- Beekman, A. A. (1920). *Geschiedkundige atlas van Nederland. Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300. II Holland ten zuiden van het IJ*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Beekman, A. A. (1923). *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Bourgondische Tijd*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Beekman, A. A. (1938). *De St. Elizabethsvloed in 1421 (De Bourgondische Tijd. Blad 4) uit de "Geschiedkundige Atlas van Nederland" 1938; locatie C042 [Kaart]*. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?mistart=900&mivast=126&mizig=184&miadt=126&milang=nl&misort=last_mod%7Cdasc&miview=gal1
- Berendsen, H. J. A., & Stouthamer, E. (2001). *Paleographic development of the Rhine-Meuse delta, The Netherlands*. Assen, Nederland: Koninklijke van Gorcum.
- Bernisse (water). (z.d.). Geraadpleegd op 12 september 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Bernisse_\(water\)](https://www.wikiwand.com/nl/Bernisse_(water))
- Beukers (red.), E. (2011). *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland*. Groningen, Nederland: Noordhoff Atlasproducties.
- Bijl, J. P. (2003). *Klaaswaal: Beeld van een verdwenen dorp*. Bleskensgraaf, Nederland: Blassekijn, Antiquariaar Uitgeverij.
- Blaas, J., & Rietveld, L. (2017). *Naar de rechte conste der geometrie. Vijf eeuwen landmeetkundige activiteit langs de middeleeuwse Maas in de Biesbosch*. Oosterhout/Dordrecht, Nederland: Jan Blaas & Leen Rietveld.
- Boezeman, J. W., & Bosch, A. (2020). *Canon van Dordrecht. Duizend jaar Dordt*. Dordrecht, Nederland: Stichting Illustre Dordracum.
- Bos, W. (1954). *Negen Eeuwen. Geschiedenis Van de Sliedrechtse Baggeraars*. Sliedrecht, Nederland: Drukkerij De Waard.
- Braams, B. W. (1990). Het Land van Heusden en Altena na de Sint Elizabethsvloed van 1421: de herdijkingen in de 15e eeuw. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 8, 38–47. Geraadpleegd van <https://thg.verloren.nl/archief>
- Braams, B. W. (1995). *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena*. Wageningen, Nederland: Landbouw Universiteit Wageningen.
- Buisman, J. (1996). *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen, deel 2 1300 - 1450*. Franeker, Nederland: Uitgeverij Van Wijnen.
- Cleveringa, P., Hendriks, J. P. C. A., van Beurden, L., Weerts, H. J. T., Smeerdijk, D. G., Meijer, T., . . . Paalman, D. (2004). "So grot overvlot der watere . . ." Een bijdrage aan het multidisciplinair onderzoek naar de St. Elisabethsvloed en de periode die daaraan vooraf ging. In *Holland: De Nieuwe Waterstaatsgeschiedenis* (Vol. 36, pp. 162–180). Hilversum, Nederland: Historische Vereniging Holland.
- De Boer, G. H., Rietkerk, M., Schenk, J. A., & Jansen, B. (2009). *Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht (RAAP-RAPPORT 1672.)*. RAAP Archeologisch Adviesbureau BV.

- Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZsxevfJeC_Rapport_Stat_en_Slib.pdf
- De Bont, C. (1993). *Al het merkwaardige in bonte afwisseling. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant*. 's-Hertogenbosch, Nederland: Stichting Brabants Heem.
- De Bont, C. (2006). Onder de Biesbosch. Historisch-geografische en naamkundige bouwstenen voor een reconstructie van het in 1421 verdrongen middeleeuwse cultuurlandschap van de Groote Waard. *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis*, 15(2), 47–65. Geraadpleegd van http://www.jvdn.nl/Downloads/WG/2006/TWG2006_046b-046c.pdf
- De Bont, C. (2009). “Schone cleijlanden bewassen met gras”. Veenontginningen in de Langstraat. In *“Neijt dan water ende wolcken” De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Vedronken Waard (1521 - 1523)* (pp. 47–61). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- De Bont, C. H. M., Dirx, G. H. P., Maas, G. J., Wolfert, H. P., Odé, O., & Polman, G. K. R. (2000). *Aardkundige en cultuurhistorische landschappen van de Biesbosch. Beschrijving en waardering als bouwstenen voor het landschapsontwikkelingsconcept en de effectevaluatie voor rivierverruiming* (Alterra-rapport 121, Riza-rapport 2000.053). Wageningen, Nederland: Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte.
- De Gast, C. (2004). *De macht van het water; leven met water tussen Maas en Merwede*. Raamsdonkveer, Nederland: Vèrse Hoeven uitgeverij.
- De Graad, R. (1986). Verkenning in laat-middeleeuws Geervliet. *Westerheem*, 35(2), 100–108. Geraadpleegd van <https://issuu.com/westerheem/docs/1986>
- De Groot, A. G. (1954). Het verdrongen dorp Weede. *Zuid-Hollandse Studiën*, dl IV, 4, 50–71. Geraadpleegd van <https://rkd.nl/nl/explore/library/400002915>
- De Groot, A. G. (1956). Weede. *Zuid-Holland*, 2(2), 33–35. Geraadpleegd van <https://tijdschrifttholland.nl/wp-content/uploads/1956-02-02.pdf>
- De Groot, A. G. (1996). Het vrije Strien 1. *Strijen in historisch perspectief*, 12–67. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, A. G. (1997). Het vrije Strien 2. *Strijen in historisch perspectief*, (12), 3–89. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, A. G. (1999). Het vrije Strien 3. *Strijen in historisch perspectief*, 13, 3–76. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, A. G. (2005). Het Vrije Strien 4. *Strijen in historisch perspectief*, (18), 2–78. Geraadpleegd van <https://www.hetlandvanstrien.com/publicaties.html>
- De Groot, I. (1937). *Personen en feiten uit de geschiedenis van Zevenbergen*. Zevenbergen, Nederland: Arnold M. Greven.
- De Korver, C. C. W. (Red.). (1994). *De ondergang van de middeleeuwse Grote Waard* (Historische Reeks Land van Heusden en Altena 4 ed., Vol. III). Nieuwendijk, Nederland: Stichting Historische Reeks Land van Heusden en Altena.
- De Schipper, P. (1997, 26 juli). Amateur-historicus vindt verborgen dorp. *De Stem Zeeland*, p. C5.
- Dienst der Militaire Verkenningen, Den Haag (nu: Topografische Dienst, Emmen). (1990). *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000 / 1 West-Nederland 1839 -1859*. Groningen, Nederland: Wolters-Noordhoff.
- Diert, N. (1565). *Kaart van de Maas en de Merwede met de grote Zuidhollandsche Waard* [Kaart]. Geraadpleegd van <https://www.regionaalarchiefdordrecht.nl/achtergronden/historische-atlas-van-de-biesbosch/>
- Dijkstra, W. (1979). De Stadspoorten van Heusden. *Met gansen trou*, 29(3), 33–37.
- Don, P. (1992). *Voorne-Putten*. Zwolle, Nederland: Waanders Uitgevers / Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Dorst, M. C. (2018). *Dordrecht Ondergronds 101. Hoek Spiegelstraat-Vlietweg, gemeente Dordrecht. Een archeologisch onderzoek op de noordelijke oeverwal van de Dubbel met middeleeuwse bewoningssporen*. (101). Gemeente Dordrecht. Geraadpleegd van <http://docplayer.nl/158499630-Hoek-spieghelstraat-vlietweg.html>
- Dorst, M. C., & Bosman, A. V. A. J. (2013). *Dordrecht Ondergronds 17. Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark, deellocaties Amnesty Internationalweg 7–9 en Karel Lotsyweg 21* (17). Gemeente Dordrecht. Geraadpleegd van https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis2/Archeorapporten/32/AR29794/Rapport%20Dordrecht%20Ondergronds%2017_DEF.pdf
- Dorst, M. C., & de Boer, G. H. (2011). *Dordrecht Ondergronds 24. Gemeente Dordrecht, plangebied Oud Krispijn, zijstraten Patersweg* (24). Gemeente Dordrecht. Geraadpleegd van

https://www.archeologiedordrecht.nl/dds/up/ZmyofrkKwuhJ_1114_Rapport_Dordrecht_Ondergronds_24_DEF.pdf

- Dorst, M., 't Jong, H., & Schiereck, G. J. (2018). *Thuredrith, nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht*. Dordrecht, Nederland: Stichting Historisch Platform Dordrecht.
- Duinen, H. A., & Esseboom, C. (2007). *Verdronken dorpen boven water*. Dordrecht, Nederland: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Fockema Andreae, S. J. (1950). *III De Grote of Zuidhollandse Waard* (Vol. Studiën over Waterschapsgeschiedenis). Leiden, Nederland: E.J. Brill.
- Freijssen, N. (2017). Van Pietersdijk tot Wolvenpolder. Het ontstaan van het polderlandschap op de eilanden Voorne en Putten. *De Brielse Mare, speciale uitgave*, 4–59.
- Gemeente Heusden. (2012). *De dijken van Heusden "Beleving van cultuurhistorie en landschap, verbinding voor mens en natuur"*. Auteur. Geraadpleegd van <http://docplayer.nl/20714189-De-dijken-van-heusden.html>
- Gemeente Moerdijk. (2017). Gevonden sprekende schatten. *De Heraut van Zevenbergen*. Geraadpleegd van <https://centrumontwikkelingzevenbergen.nl>
- Geschiedenis van Heusden*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van <https://www.heemtuindemeulenwerf.nl/geschiedenis-van-heusden>
- Geudeke, P. W., & Zandvliet, K. (1990). *Grote Historische Atlas van Nederland. 4 Zuid-Nederland 1838–1857*. Groningen, Nederland: Wolters-Noordhoff.
- Gijlstra, A., Schildwacht, M., & Snoep, C. (0). *Cultuurhistorische objecten Hoeksche Waard*. Waterschap Hollandse Delta. Geraadpleegd van <https://hoekschewaard.files.wordpress.com/2013/05/cultuurhistorische-kaart-objecten-en-elementen-hoeksche-waard.pdf>
- Gottschalk, M. K. E. (1971). *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland I, de periode vóór 1400*. Assen, Nederland: Van Gorcum & Comp. N.V.
- Haan, R. (2007). Onder water, boven water. In *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (pp. 131–151). Dordrecht, Nederland: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Henderikx, P. A. (1987). *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*. Hilversum, Nederland: Hollandse Studiën 19. Historische Vereniging Holland / Uitgeverij Verloren.
- Henderikx, P. A. (2001a). De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de dertiende eeuw. In *Land, water en bewoning: Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse- en de Hollandse delta in de middeleeuwen* (pp. 181–212). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Henderikx, P. A. (2001b). Land, water en bewoning. In *Waterbeheersing en afwatering in de Alblasserwaard tot de invoering van de bemaling in de vijftiende eeuw* (1ste ed., pp. 225–240). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Hendriks, J. (2007). De Watersnoodramp van 1421 en 1424. In *Verdronken dorpen boven water. Sint Elisabethsvloed 1421: geschiedenis en archeologie* (pp. 99–130). Dordrecht, Nederland: Historische Vereniging Oud-Dordrecht.
- Hendriks, J., & Konings, J. (2001). *Van der stede muere* (Vol. Jaarboek 2000). Dordrecht, Nederland: Vereniging Oud-Dordrecht.
- Hendriks, J. A. (2012). *Cultuurhistoriekaart Heusden*. Geraadpleegd van <https://openarchivaris.nl/blob/f8/a9/c739757099b1a683bfc311f2db6b.pdf>
- Herben, M. H. J. A., & van der Mierden, L. (1995). Het dorp en de heerlijkheid Niervaart in de late middeleeuwen. *Jaarboek De Oranjeboom, 1995(48)*, 33–49. Geraadpleegd van <https://deoranjeboom.nl/wp-content/uploads/2015/02/Jb-48-1995-02.pdf>
- Heusden - Heusden - qaz.wiki*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van <https://nl.qaz.wiki/wiki/Heusden>
- Heusden (vestingstad)*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 november 2020, van [https://www.wikiwand.com/nl/Heusden_\(vestingstad\)](https://www.wikiwand.com/nl/Heusden_(vestingstad))
- Hingman, J. H. (1885). *De Maas en de dijken van den Zuidhollandschen Waard in 1421* [Kaart]. Geraadpleegd van <https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=204000284>
- Hoppenbrouwers, P. (1992). *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden, ca. 1360 - ca. 1515. Deel 1 tekst*. Wageningen, Nederland: Landbouwuniversiteit Wageningen.
- Hoppenbrouwers, P. C. M. (1993). Territorialiteit en landsheerlijkheid. *Noorbrabants historisch jaarboek, 10*, 8–59.

- Hos, T. H. L., & Dorst, M. C. (2010). *Zonnen op Gods akker Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Plangebied Gezondheidspark Gemeente Dordrecht*. Gemeente Dordrecht. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZyavhbgJaU_0604_DO4_rapport-totaal.pdf
- Kalisvaart, C. C. (2009). *Plangebied IVO VF ontpolderingsgebied Noordwaard en IVO KF locatie Almonde. Bureauonderzoek en Inventariserend veldonderzoek* (BAAC rapport V-08.0037). (L. A. Tebbens, Red.). Onderzoeks- en adviesbureau voor Bouwhistorie, Archeologie, Architectuur- en Cultuurhistorie. Geraadpleegd van <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:41985/tab/2>
- Kalkman, B., & Roeleveld, E. (2015). *Sliedrecht in de middeleeuwen*. Sliedrecht, Nederland: Edu-Sign BV. *Kasteel Crayestein / Kraaienstein / Craeyensteyn / Crayenstein te Crayestein / Sliedrecht Nederland*. (z.d.). Geraadpleegd van <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4555>
- Kasteel Weede te Weede / Hoeksche Waard Nederland*. (z.d.). Geraadpleegd op 13 december 2020, van <https://www.kastelenin nederland.nl/kasteeldetails.php?id=4545>
- Kerkhoven, A. A. (2015). *Transect-rapport 760 Dorpsstraat 15 Maasdam (gem. Binnenmaas) (760)*. Transect, Utrecht. Geraadpleegd van <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:128540>
- Kersbergen, R. (2012). *Topografische Atlas van Zuid-Holland, 1 : 25.000*. Landsmeer, Nederland: Uitgeverij 12 Provinciën.
- Kievit, J., Strucker, R., & de Gelder, C. (Reds.). (2006). *Kreken van de Hoeksche Waard*. Oud-Beijerland, Nederland: Hoeksche Waardse Landschap.
- Kleijngeld, A. M. P. (2013). *Langstraters*. Houten, Nederland: Bohn Stafleu van Loghum.
- Kranendonk, P. (Red.). (2006). *Witte vlekken ingekleurd Archeologie in het tracé van de HSL-Zuid. Deel 1 (RAM 113)*. Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Geraadpleegd van <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:33562/tab/2>
- Koopmanschap, H. (2015). *Grensgebied tussen zand en veen*. Breda, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. (1982). Land en water tussen de Bergen. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 14e(3–4), 149–160. Geraadpleegd van <https://tijdschrift holland.nl/jaargang-14-1982/>
- Leenders, K. A. H. W. (1996). *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het Maas-Schelde-Demergebied (400 - 1350)*. Zutphen, Nederland: Walburg Pers.
- Leenders, K. A. H. W., & De Schipper. (1999, 8 november). *Zevenbergen, de stad die er ineens was*. BN/De Stem. Geraadpleegd van <http://users.bart.nl>
- Leenders, K. A. H. W. (2009a). "Die inundacie ende inbreck van onsen Grooten Waert": de verdrinking van de Grote Waard. In *"Nijet dan water ende wolcken"* (pp. 65–71). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. (2009b). "Zoe lanck ende breedt als oijt hadde gweest bij staende lande": het landschap van de Grote Waard vóór 1421. In *"Nijet dan water ende wolcken"* (pp. 33–46). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Leenders, K. A. H. W. (2014). *Landschapsgeschiedenis van het Oosterhoutse Broek*. *internet*, 1–42. Geraadpleegd van <https://www.academia.edu/7130550/LANDSCHAPSGESCHIEDENIS VAN HET OOSTERHOUTS BROEK>
- Leenders, K. A. H. W. (2015, 17 juni). *Een overdekt stroomruggenlandschap in het noorden van de Hoeksche Waard*. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/13046793/Een_overdekt_stroomruggenlandschap_in_het_noorden_van_de_Hoeksche_Waard
- Leenders, K. A. H. W. (2018). *Namen in de polder. Drie elkaar opvolgende landschapstypes weerspiegeld in de namenvoorraad van de Noord-Brabantse Noordwesthoek*. *Handelingen – Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, 90, 1. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38390790/Namen_in_de_polder_Drie_elkaar_opvolgende_landschapstypes_weerspiegeld_in_de_namenvoorraad_van_de_Noord_Brabantse_Noordwesthoek
- Leenders, K. A. H. W. (2019). *Namen in de polder. Drie elkaar opvolgende landschapstypen weerspiegeld in de namenvoorraad van de Noord-Brabantse Noordwesthoek*. Versie 30 oktober 2019.
- Leenders, K. A. H. W. (2020). *Twintig kilometer dijk en 14 sluizen gezocht (versie 15–10-2020)*. *Onbekend*, ?, 1–53. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/44412749/Twintig_kilometer_dijk_en_14_sluizen_gezocht

- Sanders, J. G. M. (1990). Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster “Het Hollands Huis” bij Geertruidenberg 1336 - 1595 (Hollandse Studiën ed., Vol. 25). Hilversum, Nederland: Historische Vereniging Holland en Uitgeverij Verloren.
- Schmaal, B. (2018, 21 januari). *Geschiedenis van Altena – Slag om Altena*. Geraadpleegd op 25 oktober 2020, van <https://slagomaltena.heerenvanaltena.nl/2018/01/21/geschiedenis-van-altena/>
- Schuurman, A., van de Garde, E. B., & Nizet, L. A. (1995). *Heerjansdam*. Provinciaal bestuur Zuid-Holland. Geraadpleegd van <https://020apps.nl/mip/beschrijvingen/Heerjansdam.pdf>
- Sederius, K. (1967). *Uit vervlogen dagen*. Geschiedenis van dorp en polder van Oud-Beijerland. Oud-Beijerland, Nederland: Fa. W. Hoogwerf AZN.
- Smits, J. G. (1995). *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied. Tweede deel. Rekeningen van Hollandse tolleren 1422 - 1534*. Den Haag, Nederland: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- Stam, H. (2006). *Grote Historische topografische Atlas (1894 - 1914). Noord-Brabant, schaal 1 : 25:000* (2de ed.). Utrecht, Nederland: Uitgeverij Nieuwland.
- Stol, T. (1981). Opkomst en ondergang van de Grote Waard. *Holland Regionaal-historisch tijdschrift*, 13e(3–4), 129–145. Geraadpleegd van https://tijdschrift-holland.nl/wp-content/uploads/Holland1981_3-4.png
- 't Jong, H. (2009). Wolbrandskerke teruggevonden. *DiEP. Cultuurhistorisch Magazine Dordrecht*, (april), 32–34. Geraadpleegd van <https://fdocuments.nl/document/diep-magazine-no11.html>
- 't Jong, H. (2010). Waar lag de Tieselenswaard? De ligging van een verdrongen en vergeten polder onder Dordrecht nader bepaald. *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, 19, 57–66. Geraadpleegd van http://www.jvdm.nl/Downloads/WG/2010/TWG2010_57-66.pdf
- 't Jong, H. (2011). Oud-Dordrecht. *De Tieselenswaard: geschiedenis van een verdrongen polder (1282–1421)*, 29(3), 290–300. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/2309001/De_Tieselenswaard_geschiedenis_van_een_verdrongen_polder_1282_1421
- 't Jong, H. (2017a, 31 januari). *De Dordtse Waard (2)*. Geraadpleegd op 6 december 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-2/>
- 't Jong, H. (2017b, 9 februari). *De Dordtse Waard (4)*. Geraadpleegd op 19 oktober 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-4/>
- 't Jong, H. (2017c, 9 februari). *De onderverdeling van de Grote Waard*. Geraadpleegd op 22 augustus 2020, van <https://apudthuredrech.nl/de-dordtse-waard-4/>
- 't Jong, H. (2020). *De oudste stad van Holland*. Utrecht, Nederland: Omniboek, Utrecht..
- Teixeira de Mattos, L. F. (1941). *Het eiland Goedereede en de eerste platen van Overflakkee omstreeks 1415* [Kaart]. Geraadpleegd van <http://www.geschiedenisvandirksland.com/maps/ontwikkeling/ontwikkeling.html>
- Teixeira de Mattos, L. F., & Buijtenorp, K. B. A. (1952). *Toestand Voorne en Putten omstreeks 1530* [kaart]. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?search=teixeira+de+mattos&mivast=126&mizig=184&miadt=126&milang=nl&mi_zk_alle=teixeira%20de%20mattos&miview=gal1
- Teixeira de Mattos, L. F. (1936). *De Waterkeeringen, Waterschappen en polders van Zuid-Holland : deel IX : De Eilanden (vervolg); afdeling VI : Het Eiland van Dordrecht en de in Zuid-Holland gelegen Landen van den Biesbosch*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Thijssen, C. (1989a). De loop van de Maas en het ontstaan van (stad) Heusden. *Strijd tegen het water in de middeleeuwen (2)*. *Met Gansen Trou*, 39(11), 161–170.
- Thijssen, C. (1989b). *Strijd tegen het water in de middeleeuwen (1)*. De eerste dijken rond Heusden. *Met Gansen Trou*, 39(10), 148–155.
- Thijssen, C. (1990a). *Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (3) Het land van Heusden en het ontstaan van de Grote Waard*. *Met Ganser Trou*, 40(1), 4–15.
- Thijssen, C. (1990b). *Strijd tegen het water in de Middeleeuwen (3) Het Land van Heusden en het ontstaan van de Grote Waard (2)*. *Met Ganser Trou*, 40(2), 17–22.
- Thijssen, C. (1990c). *Strijd tegen het water in de middeleeuwen (4) Het Land van Heusden en de ondergang van de Grote Waard*. *Met Gansen Trou*, 40(1), 35–41.
- Topotijdreis: 200 jaar topografische kaarten*. (z.d.). Geraadpleegd op 5 december 2020, van <https://www.topotijdreis.nl/?datatype=maps>
- Tresling, J. D. (1936). *Rondom de Binnenmaas*. Rotterdam, Nederland: Stemerding & Co.
- Van de Ven, G. P. (Red.). (2003). *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (5e druk). Utrecht, Nederland: Uitgeverij Matijss.

- Van den Berg, R. (z.d.). Vaders hobby de Hoekse Waard. Geraadpleegd op 25 juni 2021, van <http://home.kpn.nl/r-van-den-berg/>
- Van den Hoek, A. P. (2007). *Boerderijen en hun bewoners in de Grootte Waard. Deel 2 - "De Hoeksche Waard"*. Meppel, Nederland: Krips bv.
- Van den Noort, J. (2009). *Langs de rand van het zand* (1ste ed.). Hilversum, Nederland: Uitgeverij Verloren.
- Van der Esch, C. (1985). Houweningen onder de loep. Vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruygten bezuiden den Peereboom. *Westerheem*, 34(1), 245–258. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZcpakbiJU_1985.pdf
- Van der Esch, C., & Groeneveld, T. (2002). Het verdronken dorp Cruyskerck c.q. Erkentrude gevonden. *Westerheem*, 51(1), 50–61. Geraadpleegd van https://www.archeologiedordrecht.nl/wijkensites.dordrecht/up/ZcahubiJl_2002.pdf
- Van der Gouw, J. L. (1967). De ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied. 's-Gravenhage, Nederland: Drukkerij Albani.
- Van der Gouw, J. L. (1977). *Putten bewesten de Maas ca. 1400* [Kaart]. Geraadpleegd van https://www.streekarchiefvp.nl/zoeken-in-collecties/archieven/?search=Putten+bewesten+de+Maas+mivast=126&mizig=184&miadt=126&miang=nl&mizk_alle=Putten%20bewesten%20de%20Maas%20&miview=gal1
- Van der Ham, W. (2003). *De Grote Waard, geschiedenis van een Hollands landschap*. Rotterdam, Nederland: Uitgeverij 010.
- Van der Krogt, P. (2008). Lokale kaarten van Nederland uit de late Middeleeuwen. Caert-Thresoor. Tijdschrift voor de geschiedenis van de Kartografie, 27(2), 29–42. Geraadpleegd van <https://caert-thresoor.nl/wp-content/uploads/sites/4/CT27-2.pdf>
- Van Eeten, P. (1993). Dynamiek aan de Maas. De uiterwaarden onder Andel, Giessen en Rijsw. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 11(3), 92–101. Geraadpleegd van <https://thg.verloren.nl/file/144824/Eeten, van P. - Dynamiek aan de Maas. De uiterwaarden onder Andel, Giessen en Rijswijk - jaargang 1993-3.pdf>
- Van Flensburg, J. J. D., & Royaards, H. J. (1839–1844). Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht. Deel 2. Utrecht, Nederland: Altheer. Geraadpleegd van <http://dSPACE.library.uu.nl/handle/1874/240622>
- Van Heeren, H. (2015). De Graaf, het afwateringskanaal van de Dordrechtse Waard. *Oud-Dordrecht*, 35(2), 146–149. Geraadpleegd van https://www.oud-dordrecht.nl/wp-content/uploads/2014/04/2015_jaargang_33-02_Tijdschrift_Oud-Dordrecht.pdf
- Van Heeren, H. (2017a). Aan de oevers van de Dubbel, de Maas en de Alm vinden we de vrijheid. *Oud-Dordrecht*, 35(1), 94–99. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258641/Aan_de_oevers_van_de_Dubbel_de_Maas_en_de_Alm_vinden_we_de_vrijheid_pdf
- Van Heeren, H. (2017b). Vryen Inweert die men gemeenelijk heet Grooten Waert. *Oud-Dordrecht*, 35(3), 282–289. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258666/Vryen_Inweert_die_men_gemeenelijk_heet_Grooten_Waert_pdf
- Van Heeren, H. (2018a). Ende want wi ter warheyt verstaen, dat groet noet doet dikens. *Oud-Dordrecht*, 36(1), 61–67. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/38258694/Ende_want_wi_ter_warheyt_verstaen_dat_groet_noet_doet_dikens_pdf
- Van Heeren, H. (2018b). Verkeer door de Grootte Waard in de 14de eeuw, deel 1: de reisverslagen en het verkeer over water. *Oud-Dordrecht*, 36(3), 245–252. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/40786824/Verkeer_door_de_Grootte_Waard_in_de_14de_eeuw
- Van Heeren, H. (2019). *Dijken en woonheuvels in de Grootte Waard*. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/41499410/Dijken_en_woonheuvels_in_de_Grootte_Waard
- Van Heeren, H. (2020). Tolloysen of Cruyskerck? Kerken en ambachten rond de Dubbel. *Dordrecht Monumenteel*, (75), 46–51. Geraadpleegd van https://www.academia.edu/45640354/Tolloysen_of_Cruyskerck_Kerken_en_ambachten_rond_de_Dubbel
- Van Heeren, H., & Van Andel, B. (2021, 1 maart). *Een middeleeuws afwateringssysteem en de ontginningen in het grensgebied van Holland en Altena*. Geraadpleegd op 5 april 2021, van

https://www.academia.edu/45682010/Een_middeleeuws_afwateringssysteem_en_de_ontginningen_in_het_grensgebied_van_Holland_en_Altena

- Van Hoorn, F. (2013). Geervliet van stad naar dorp. Geervliet, Nederland: Stichting Oud-Geervliet.
- Van Nistelrooij, P. (2014, 2 november). *Noord-Brabants Archeologisch Genootschap verslag 02–11-2014, Brabant onder water*. Geraadpleegd van <http://nbag.nl/02-11-2014.html>
- Van Ollefen, L. (1793). *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver*. Deel I: 't Eiland van Dordrecht, de Hoeksche Waard, de Zwyndrechtsche Waard, de Riederwaard en 't Land van Ysselmonde. Amsterdam, Nederland: H.A. Banse.
- Van Rheineck Leyssius, T. (1938). *Geschiedkundige Atlas van Nederland - Tekst bij de bladen Holland ten zuiden van het IJ in 1300 en Holland omstreeks den St. Elizabethsvloed van 1421 (zuidelijk gedeelte)*. Den Haag, Nederland: Martinus Nijhoff.
- Van Sterkenburg, P. G. J. (1988). *Van Dale. Handwoordenboek van hedendaags Nederlands*. Utrecht/Antwerpen, Nederland: Van Dale Lexicografie.
- Verkerk, C. L. (1997). Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw. In *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (pp. 97–114). Hilversum, Nederland: Verloren.
- Vermeulen, J. (1995). Pleidooi voor “archeologische erkenning” Hoeksche Waad. *Scarabee: archeologisch magazine*, (14), 10–13.
- Voogd, H. (1958). Geschiedkundige bijdragen uit het Land van Heusden en Altena: de Rivier de Alm. *Brabants Heem*, 10(1), 106–112. Geraadpleegd van <http://natuurcultuur.nl/download?type=document&docid=460753>
- Vriend, H. (1961). Flitsen uit het waterstaatsverleden van noordwestelijk Noord Brabant. Deltawerken in de Middeleeuwen. *Jaarboek Oranjeboom*, 14, 149–157. Geraadpleegd van <https://deoranjeboom.nl/wp-content/uploads/2015/02/Jb-14-1961-08.pdf>
- Wikaart, V. (Red.). (2009). “Die inundacie ende inbreck van onsen Grooten Waert”: de verdrinking van de Grote Waard. In *“Nijet dan water ende wolcken”* (pp. 65–71). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Wikaart, V., Engen, V. H., & Leenders, K. (2009). *“Nijet Dan Water Ende Wolcken”* (1ste ed.). Tilburg, Nederland: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Wink, K., & De Boer, G. H. (2016). *Middeleeuwse ontginning onder de Dordtse Waard* (RAAP-rapport 2386). RAAP Archeologisch Adviesbureau BV,. Geraadpleegd van https://archisarchief.cultureelerfgoed.nl/Archis3/D/Zaakdocumenten/225/2252086/afm/RA2386_G67-6.pdf
- Zijlmans, B. (2009). Het grafelijk kasteel Geertruidenberg (1323 - 1547). In *Middeleeuwse kastelen in veelvoud: nieuwe studies over oud erfgoed* (pp. 61–99). Amersfoort, Nederland: Nederlandse Kastelen Stichting.
- Zweerink, K. A. (2017). *Ruimtelijke transformaties van de steden in het Randstadgebied (12de-20ste eeuw) Een vergelijkende analyse van de stadsplattegronden*. Delft, Nederland: abe.tudelft.nl.